

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1954. - *The church seen from the south-east.*

NYKØBING KIRKE

Nykøbing eller den ny handelsplads, som navnet må tolkes, omtales tidligst 1349, da Jakob Karlsen af Højby pantsatte sit gods i Højby til Jakob Mus. Blandt besegierne nævnes Peder Grib af Nykøbing (de Nykøpingh).¹ Man må dog antage, at bydannelsen er ældre. I alle fald blotlagdes i 1980'ernes slutning på sydsiden af Algade kulturlag fra o. 1300. På denne udgravnings nabogrund var allerede 1930 fremdraget en lerpotte med ca. 3500 mønter, antagelig nedsat o. 1290. Man må formode, at den middelalderlige bys kerne har ligget ved den brede del af Algade.²

Som købstad nævnes Nykøbing første gang 1443, da Christoffer af Bayern tog byen under sin beskyttelse.³ Byen har hørt til blandt de mindre købstæder, og den forblev en af Sjællands mindste. Svenskekrigene 1658-60 ramte også her hårdt, selv kirkens porte, døre og hængsler blev fordærvet og stjålet,⁴ men i løbet af 1700'rne spores et vist opsving, antagelig med baggrund i landboreformerne.⁵

Kirken er i Roskildebispens jordebog (o. 1370) ansat til 12 øre.⁶ 1460 nævnes sognepræsten hr. Niels,⁷ og 1493 kapellanen Oluf Jakobsen.⁸ 1515 var Højby

anneks til Nykøbing, og få år senere, i 1524, omtales Nykøbing som anneks til Højby.⁹ 1634 synes kirken, skolen og skoletjenerens bolig så forfalden, at borgmestre og råds anmodning om hjælp fra andre, formuende kirker i Ods herred blev imødekommet, men kongen indskærpede lensmanden at påse, at indkomne midler kun anvendtes til reparationer.¹⁰ At sognene har været forarmede, synes at fremgå, da der 1667-68 blev erhvervet en passende præstebolig til kaldet i Nykøbing, hvilket man ikke tidligere havde haft. På grund af udgifterne forbundne hermed opfordredes Roskilde Stifts kirker til at yde et bidrag. Tilsyneladende har kun menighederne i Jørlunde og Ølsted reageret.¹¹ 1737 nedblæste den latinske skole, jfr. s. 3348, resterne af bygningen solgtes, og det indkomne beløb tilfaldt bl.a. kirken i Nykøbing, der herefter måtte udrede skolelederens husleje.¹² Den latinske skole underlagdes 1740 skolen i Slagelse, men en dansk skole fortsatte dog på stedet.¹³

Patronatsretten lå formodentlig allerede i middelalderen hos kongen. I alle fald fik Jakob Høye 1515 i henhold til et kongeligt præsentationsbrev lovning på kirken i Nykøbing med annekskirken i Højby.¹⁴ Dette forhold synes uændret i de følgende århundreder.¹⁵ 1822 meddeler synsprotokollen, at Nykøbing kirke tilhører byen.¹⁶ 1862 ejes den af staten, men 1869 oplyses at ejerforholdet er overgået til kommunen.⁵⁰

Hvilken helgen kirken har været indviet til vides ikke.¹⁷

Et *middelalderligt alter* kendes, viet *S. Anna*. 3. juni 1493 overdrog fru Hebble Lydikesdatter, enke efter ridderen Peder Eriksen Gyldenstjerne, til nævnte alter et hus med nogle grundstykker og haver nord for kirken,⁸ hvilken ejendom hun forbeholdt sig brugsretten til resten af sit liv.¹⁸ Den fungerede herefter i tiden frem til o. 1700 som præstegård.¹⁹

Der kendes aftryk af ovennævnte sognepræst hr. Niels' *segl*, cirkulært, 2,3 cm. I seglfeltet ses en utydelig figur. Kendes i aftryk fra 1460.⁷

**Møntfund.* I forbindelse med restaureringen 1956-57 blev der fundet 206 mønter, fra midten af 1200'rne til 1956.²⁰

Kirken ligger på det højeste punkt i byen, et par hundrede meter nord for den middelalderlige bykerne langs Algade. Kirkegården vender mod syd ud til det trekantede torv Holtet, med den gamle Amtstue på østsiden og det 1868 opførte Råd-, Ting- og Arresthus på vestsiden. Midt på torvet står et monument for Frederik VII, rejst 1872.

Kirkegården har til alle sider bevaret gamle grænser. I slutningen af 1800'rne blev den gamle kirkegård erstattet af den i 1880 planlagte Assistsens kirkegård,²¹ placeret ved Klintevej, ca. 400 m nordvest for kirken. Stærkt udvidet 1937 og 1975.²²

Hegn og indgange. Kirkegården hegnes alt-overvejende af senmiddelalderlige mure, rejst i røde munkesten i munkeskifte over en sokkel af kamp, i vest og nord kronet af et fremspringende, kantstillet skifte. Mod øst afgrænses kirkegården delvis af den gamle skolebygning. Murpartiet øst for den søndre låge prydes på indersiden med en enkelt båndblænding. Samme sted, men på ydersiden, er syv små pi-beblandinger, hvoraf to er sammenstillet omkring en aftrappet midterstav. Endvidere en båndblænding. Desuden er nordmuren, umiddelbart vest for ligkapellet, på indersiden prydet af en stor blænding med vandret falset afslutning, båret af fire konsoller, på ydersiden af to lange båndblændinger.

Et murparti vest for den søndre låge er i små røde sten og stammer formentlig fra 1775.²³ Vest herfor og frem til kirkegårdens sydvestre hjørne er muren opført helt i marksten, måske 1850, da murermeister C. Hansen betales for at opsætte 84 kvadratalen mur af kamp.²⁴ Her stod tidligere et hus, jfr. fig. 2 og s. 3349.

Murene, der er afdækket med to, enkelte steder tre rækker af indadvendte vingetegl, fremstår overalt hvidkalkede og til dels pudsede.

Kirkegården har sin hovedindgang fra syd med køreport og ganglåde. Sidstnævnte er middelalderlig, opført i munkesten og med en fladbuet, udadtil falset åbning. Pillerne er på ydersiden forsynede med samtidige, halvanden sten brede og en halv sten dybe, mandshøje støttepiller, skråt afdækket med munkesten. Ganglågen er afsluttet med tre brynede kamtakker, med vingetegl. I den midterste kamtak sidder på begge sider en firkantet blænding med vandret falset afslutning. Køreporten er sikkert middelalderlig i sin oprindelse, men må i den nuværende skikkelse stamme fra 1600- eller 1700'rne. Den vestre pille er opført i munkesten, mens den østre og den mod kirkegården falsede kur-

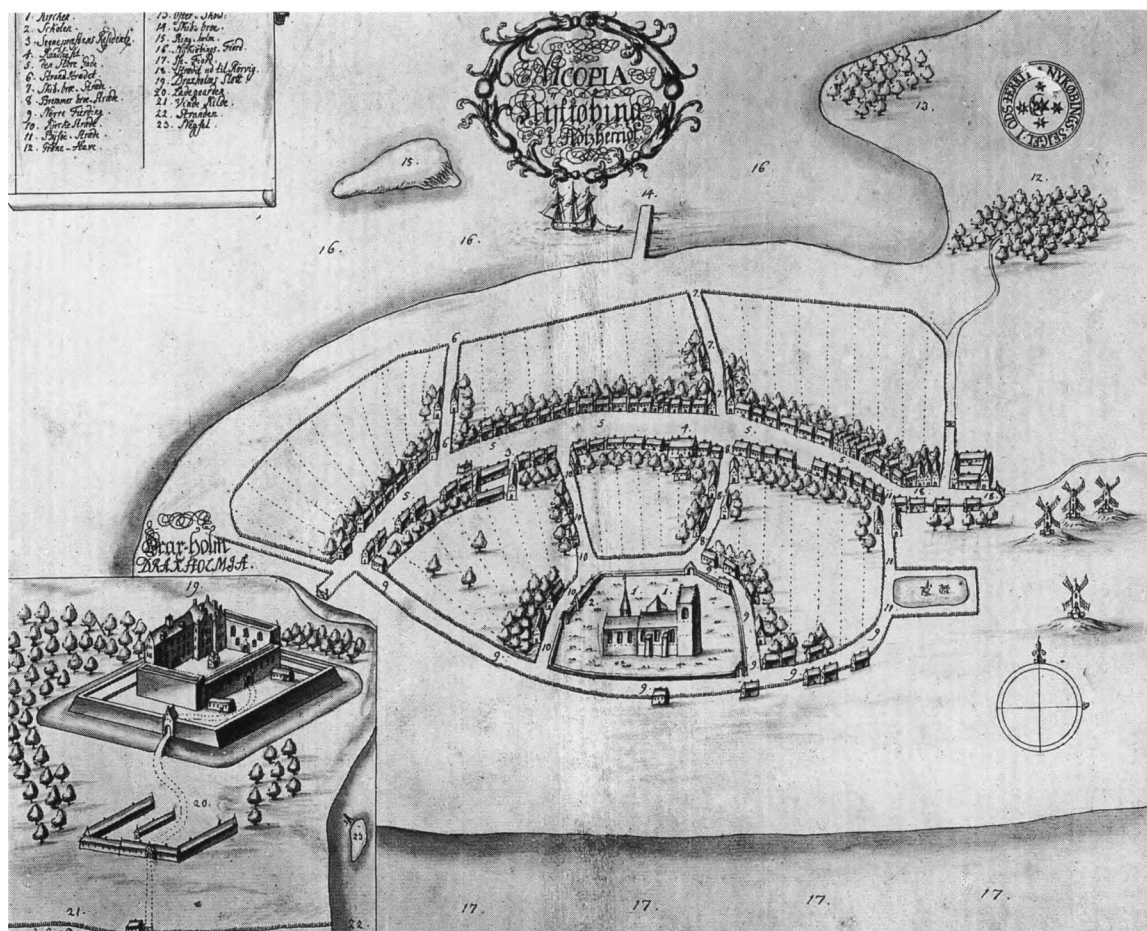

Fig. 2. Prospekt af Nykøbing ca. 1670, fra Reesens Atlas Danicus. - Prospect of Nykøbing c. 1670 in Reesen's Atlas Danicus.

vehanksbue er af små røde sten. Buen er sidst ommuret 1980. Foroven afsluttet med tre bry-nede kamtakker, afdækket med røde vingetegl. Ganglågen i kirkegårdens nordvestre hjørne er opbygget helt tilsvarende den mod syd, dog udgøres åbningen af en til indersiden falset, fladtrykt rundbue, prydet med et stikomkransende løberskifte. I østmuren er en enkel, glat gennembrydning, der er omtalt første gang 1723 og fører nu ud til sognegården.²⁵ Låger nævnes tidligst samtidig, ved opsætning af en ny låge mod syd. Fra 1804 omtales en port og tre låger af stakitværk.²⁶ Køreporten og de to ganglåger har nu sortmalede, empire-agtige smedjernslåger fra 1960-63,²² mens åbningen mod øst er forsynet med en lav, ganske enkel plankelåge fra 1980.

1663 oplyses, at der ligger en *†rist* i den søndre låge.¹¹ 1679 omtales kirkeristene som meget brøstfældige²⁷ og 1722 indkøbes fire egestolper til en ramme ved den østre ristlåge.²⁸ 1753 så man sig nødsaget til at forbyde Hr. Hiort at lade sin dyr gå på kirkegården, hvorefter han flyttede en ko og en kalv.²⁹ Træristene er inden 1804 udskiftet til jern,²⁶ og omtales sidste gang 1819.³⁰

En *†brønd* er tidligst nævnt 1667-68, da der blev indkøbt et læs ris til at lægge over hullet.¹¹ Et nyt dække udførtes 1727-28 af otte brædder.²⁸ Omtales sidste gang 1781.

Den nye kirkegård, som oprindeligt var af rektangulær form, hegnes mod syd, ud mod Klintevej, af rødstensmure, overalt afdækket med to rækker af indadvendte røde vingetegl; på inder-siden støttestøtter af røde mursten. De tre øvrige

Fig. 3. Kirkegårdens indgang fra syd (s. 3346). NE fot. 1995. - *Churchyard entrance from the south.*

mure er støbt i beton med støttepiller på inder-siden. Det med mure hegnede afsnit udgør nu kun en mindre del af den meget store kirkegård, som ellers hegnes af høje trådhegn. Den oprindelige kirkegård har indgang fra syd ad en køre-port, flankeret af to ganglåger. De fire piller er i røde mursten med vinkeltag, afdækket med røde vingetegl, pillerne ommuret 1995. Lågerne er af jern, enkle og sortmalede, formentlig fra opførelsestidspunktet. Umiddelbart vest for det oprindelige afsnit er senere indrettet en brolagt parkeringsplads, der mod syd afgrænses på samme måde som selve kirkegården. De øvrige sider er med trådhegn. Den nyere del af kirkegården har indgang dels fra nord, ved en enkel trådhegnslåge, dels mod sydøst ved en lav plan-kelåge.

Sydøst for Assistens kirkegården er i 1980'erne opført en bygning, som rummer kirkegårdskontor.

Bygninger på den gamle kirkegård. Ud for kirkegårdens nordøstre hjørne er 1956, ved arkitekt Rolf Graae, opført en bygning, som rummer ligkapel, redskabsskur og toiletter. Det enkle,

kvadratiske hus er opført i gule mursten, detaljer i brunlakeret træ og med pyramidetag, tækket med brunglaserede vingetegl. Ved kapellets opførelse blev et stykke af den middelalderlige kirkegårdsмур fjernet.

En del af kirkegårdens østlige afgrænsning udgøres af den gamle skolebygning, siden 1912 Odsherreds Museum. På dette sted lå den i 1591 oprettede latinscole, jfr. fig. 2.³¹ Den har muligvis haft til huse i en middelalderlig *†kirkelade*, men en kornlade optræder sideløbende med skolen i 1729,²⁸ hvilket kunne antyde, at der er tale om to forskellige bygninger. Begge var tækket med rør. Latinskolens bygning turde heller ikke have været særlig solid, da den blæste ned 1737, og der indkøbtes et læs tjørn og 100 stave til udfyldning af hullet i kirkegårds-muren.³⁰ 1738 opførtes ny mur, hvor skolen havde stået,³² og inventaret blev bortsolgt på auktion. En skolebygning omtales igen 1779, og brandtakseredes 1791, hvoraf fremgår, at den midterste del af bygningen bestod af et 12 meter langt grundmuret hus. Skolen blev nybygget 1843, og ingen rest af det grundmurede hus er bevaret.

†Huset ved kirkegårdens sydvestlige hjørne (se ovenfor) kan have været det hus, der i 1806 omtales som det eneste hus (foruden skolen), der ligger op ad muren, og beboet af klokkeren.³³

Bygninger udenfor kirkegården. På østsiden ligger en ældre, muret bygning i en etage, som 1980 indrettedes til *kirkekontor* ved arkitekt Jan Esborg. Senere udvidet med *menighedslokaler*.

Fortovet omkring kirken nævnes første gang 1801.³⁴ 1836 betales 1 rdl. for noget stenbro ved kirken.³⁰ I forbindelse med kirkens restaurering lagdes 1892 et 1½ alen bredt fortov af tjærebeton.³⁵ En stenpikning lagdes 1957, som erstattedes 1975 af det nuværende, en meter brede fortov af chaussésten med en kant af bordursten.

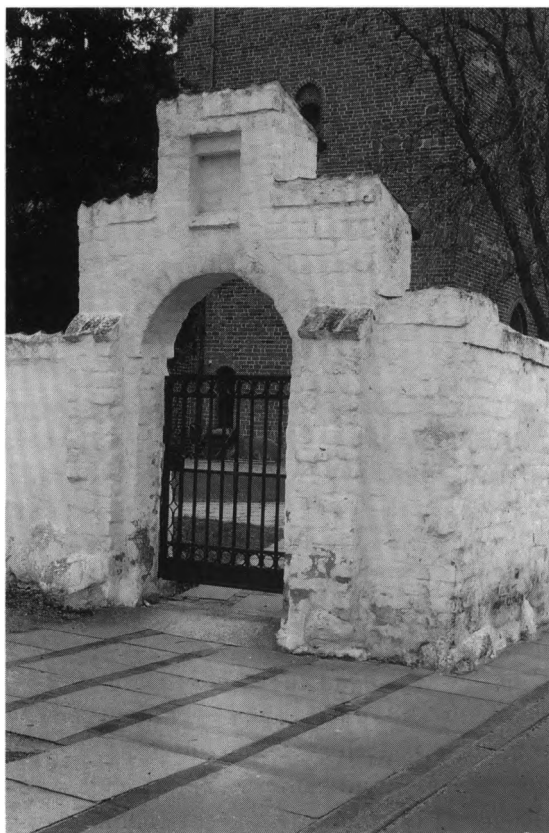

Fig. 4. Ganglåge i kirkegårdens nordvestre hjørne (s. 3347). NE fot. 1995. - Gate in the north-west cower of the churchyard.

BYGNING

Den ældste del af kirken består af resterne af et (†)kor i kampesten fra 1100'ernes slutning. Til dette har muligvis sluttet sig et †skib af træ. O. 1225 opførtes det nuværende kor og skib. I løbet af 1300'erne overhævedes kirken og omkring 1450 tilføjedes tårnet i vest som den første af en række tilbygninger. Omkring 1500, tilkom det store kapel på skibets sydside. Fra middelalderens sidste del er sakristiet på korets nordside, samt et †våbenhus foran skibets syddør. Dette blev nedrevet 1835 og erstattet af en nygotisk †vestibule. Denne måtte 1868 vige for et nygotisk †våbenhus, som fjernedes 1956. På korets tag har siddet et †messespir. Bygningen præges af to store restaureringer: 1880-92 ved Andreas Clemmensen og J.D. Herholdt, 1955-57 ved Rolf Graae. Orienteringen afviger lidt mod syd.

Kirkens ældste del er (†)koret af kamp, som muligvis har været rejst i tilknytning til et †skib af træ. Af dette (†)kor er de indre vægge bevaret op til en højde af 3,0 m mod øst, 2,6 m mod syd og 3,2 m mod nord. Kampestenspartiet løber gennem triumfvæggen og kommer således til syne på dennes vestside, på begge sider af triumfbuen. Endvidere er ca. 30 cm af skibets langmure af kampesten. Ved restaureringen 1957 kunne der iagttages, at dette kampestensmurværk ophørte efter en lodret linie, hvorfra man måske kan udlede, at det har stødt op til et ældre †skib af træ. Dette kan måske også forklare, hvorfor det nuværende skibs plan er så skæv i forhold til koret, se ndf. Partiet nord for triumfbuen er det eneste sted, hvor kampestensmurværket er nogenlunde urørt. Her er markstenene anbragt i nogenlunde jævne skifter og med pæn, udglattet mørtel. Alle andre steder virker stenene stærkt omsatte og blandet med tegl. Der sidder således lavt i nordmuren en niche med en nærmest spærstiksformet afdækning.³⁶ Overfor, lavt i sydmuren, sidder på samme måde to spærstiksdækkede nicher, udført i tegl.³⁷ Dette (†)kampestenskor synes ombygget i senromansk tid, o. 1225.

Det nuværende senromanske kor og skib er opført i munkesten, hvorfra flere størrelser kan udskilles. Således er skibets syd-, vest- og nordmure, de nedre dele af triumfmuren, samt de nedre dele af koret opført i relativt mindre munkesten

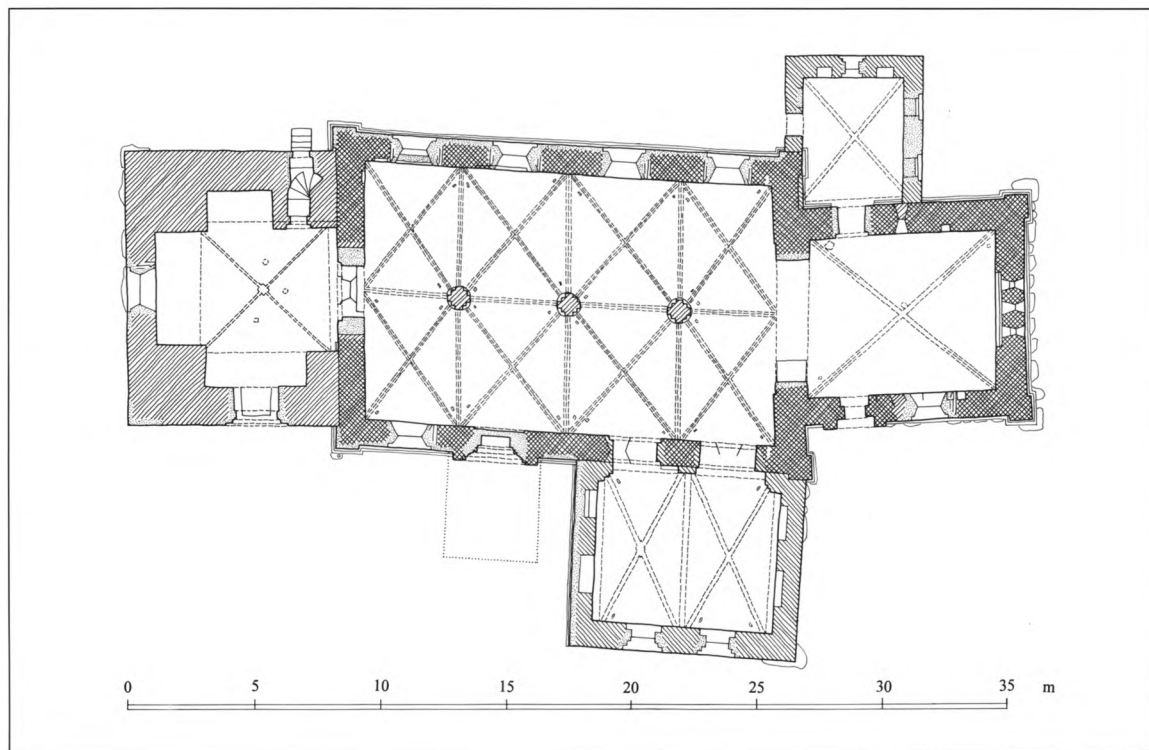

Fig. 5. Plan 1:300. Målt af C. G. Schultz 1929. Suppleret og tegnet af Peter Kristiansen 1995. Signaturforklaring s. 9. - Ground-plan. Key on p. 9.

end de øvre dele af triumfmuren og korets mure.³⁸ Man synes altså at have påbegyndt skibet vestfra, hvilket kan forklare skibets påfaldende skævhed i forhold til koret. Dels må bygningen således være afsat fra vest, dels har der måske været et ældre $\dagger$ skib, der skulle tages hensyn til. Skibet og det nye kor er opført i forbandt, og må altså være samtidige.

Materialer og teknik. Den rigt detaljerede senromanske kirke er opført i *munkesten* i regelmæssigt munkeskifte over en profileret sokkel på et fundament af kamp. Bygningen er formentlig opført i fuld mur, ca. 100-110 cm tyk. Til vinduesstik i koret er brugt *riflede* sten. Udvendig, såvel som indvendig, har kirken oprindeligt stået i blank mur, hvilket endnu ses bag kapel og sakristi samt på overvæggene. Undtaget er felterne i skibets rundbuefrise, og vinduernes topsmige, der fra først af har været pudse- og kalkede. Ved korets og skibets sydøstre hjørner udgør murhøjden henholdsvis 5,7 og 6,8 m målt fra terræn til underkant af gesims.

Kor og skib prydes i det ydre af en dekoration, hvis enkeltheder og disposition også genfindes i den nogenlunde samtidige, men langt mindre kirke i Rørvig (s. 2060). I begge afsnit af

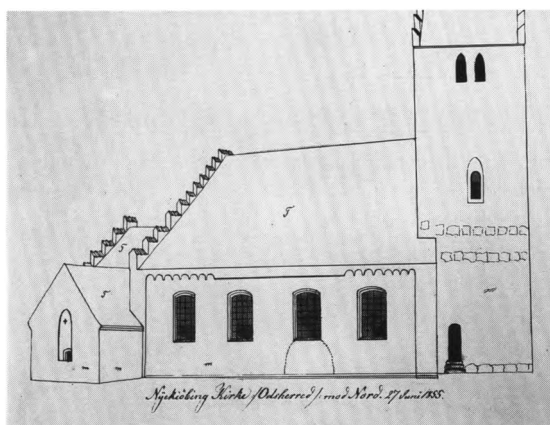

Fig. 6. Ydre, set fra nord. Tegning af Burman Becker, dateret 27. jun. 1855. (Kgl. Bibi.). - Exterior from the north. Drawing by Burman Becker, dated 1855.

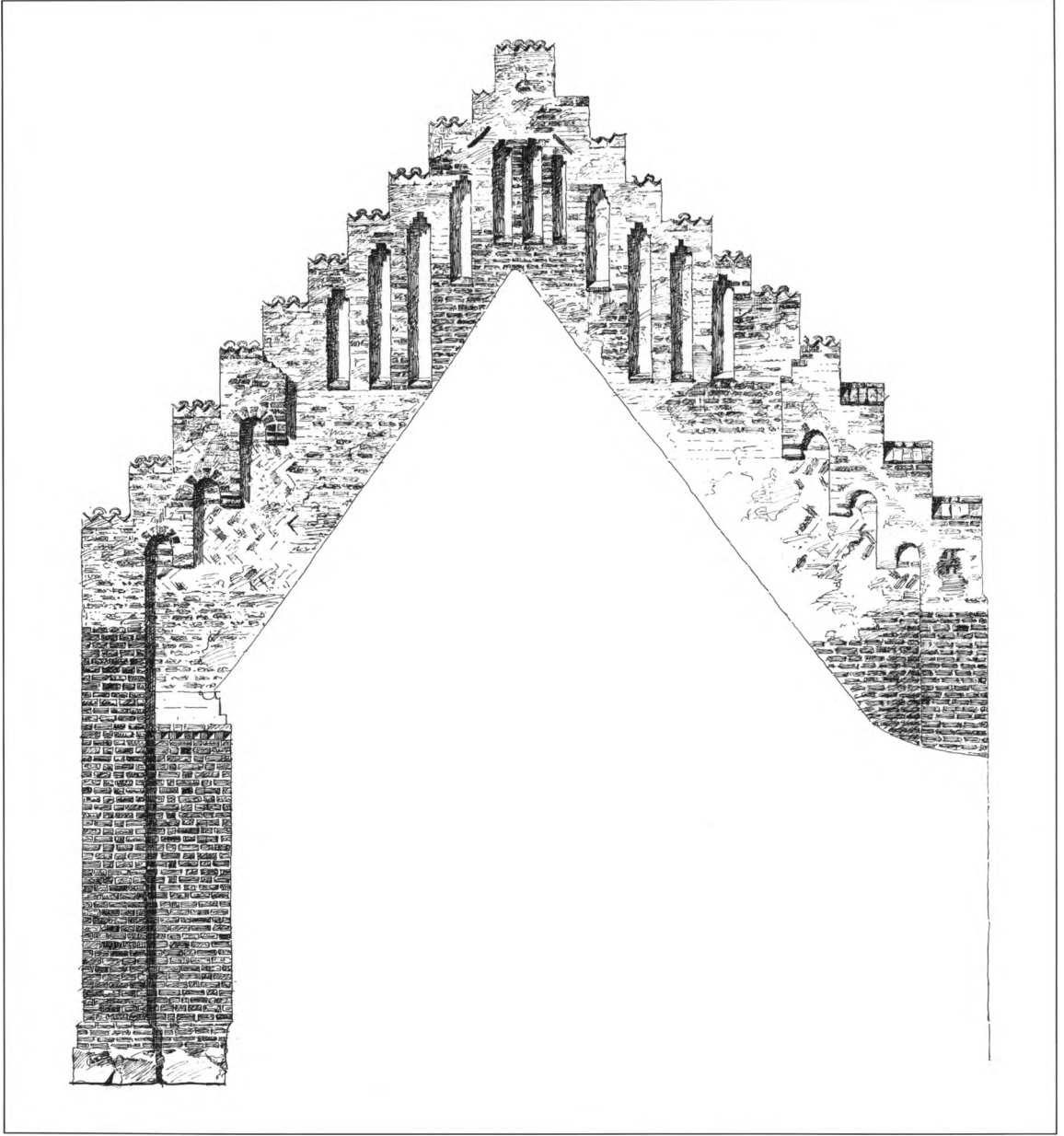

Fig. 7. Skibets østgavl før restaurering (s. 3352). 1:100. Opmåling ved A. Clemmensen o. 1880. - *The nave's east gable before restoration.*

bygningen rejser murene sig over et todelt sokkelprofil, en skråkant over et kvartrundt led, adskilt af et skifte. Af den oprindelige sokkel er kun bevaret to partier på korets nordmur, bag sakristiet, samt et par skifter omkring skibets oprindelige syddør. Soklen går i de frie hjørner over i halvtstens fremspringende hjørnelisener.

Korets flankemure afsluttes opad med et savskifte og derover en stærkt fornyet falsgesims, bestående af to kvartstens fremspring. Hjørnelisenerne, der før 1880-92 afsluttedes med en skråkant i gesimshøjde, danner nu grundlag for den rekonstruerede blændingsgavl. Selve gavlen var før 1880-92 glat med 11 kamtakker. Gavlens

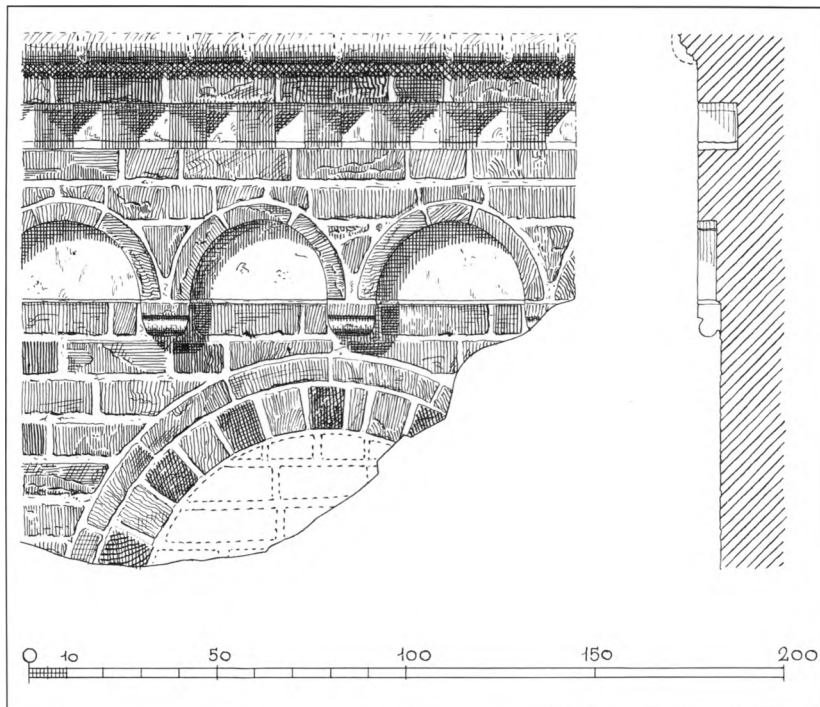

Fig. 8. Skibets buefrise og et vinduesstik, set fra kapellets loft. 1:20 Tegning af C. G. Schultz 1929. - *Blind arcade in the nave and voussoirs of a window seen from the loft above the chapel.*

inderside står velbevaret med den originale fugning; glattet og skåret foroven og forneden.

På skibets langsider forbindes lisenerne af en rundbuefrise, muret af smalle, buede sten på profilkonsoller. Kun bag kapellet ses dele af den originale frise. Her er også bevaret spor af den

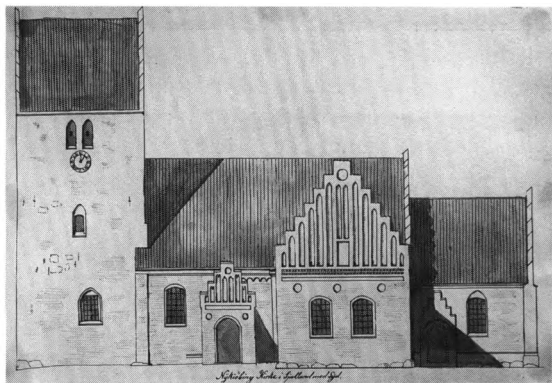

Fig. 9. Ydre, set fra syd. Tegning af Burman Becker, ikke dateret, men formentlig efter 1868. (Kgl. Bibl.). - *Exterior from the south. Drawing by Burman Becker, undated probably post-1868.*

pudsning og kalkning, der oprindeligt udfyldte frisens buefeller. Rundbuefrisen og den overliggende gesims, som består af et savsnit og et kvartstens rundet fremspring, adskilt af et skifte, er ellers overalt stærkt fornyet. Allerede ved midten af 1800'rne manglede store dele af rundbuefrisen (sml. fig. 6 og 9). Begge skibets taggavl er bevaret. Af den østre er det dog kun den nordlige og den sydlige del, som er oprindelige. Gavlen bar på ydersiden, indtil 1880-92 (fig. 7), rester af en blændingsgavl med stigende rundbuefriser, af samme type som vestgavlen, og med spor af en skrå taglinie. Blændingsfelterne var udfyldt med zig-zag-murværk. Fra den sydøstlige hjørnelisen løber på østmuren et savskifte i samme højde som det tilsvarende på koret. Skibets vestgavl står derimod næsten intakt, skjult bag det senere tårn (fig. 10). Tværs over gavlen løber nederst en savsnitsfrise, i samme højde som langsidernes savskifter. Derover sidder selve blændingsgavlen, der med halvandenstens piller er delt i tre felter, afsluttede med stigende rundbuefriser. Pillerne er

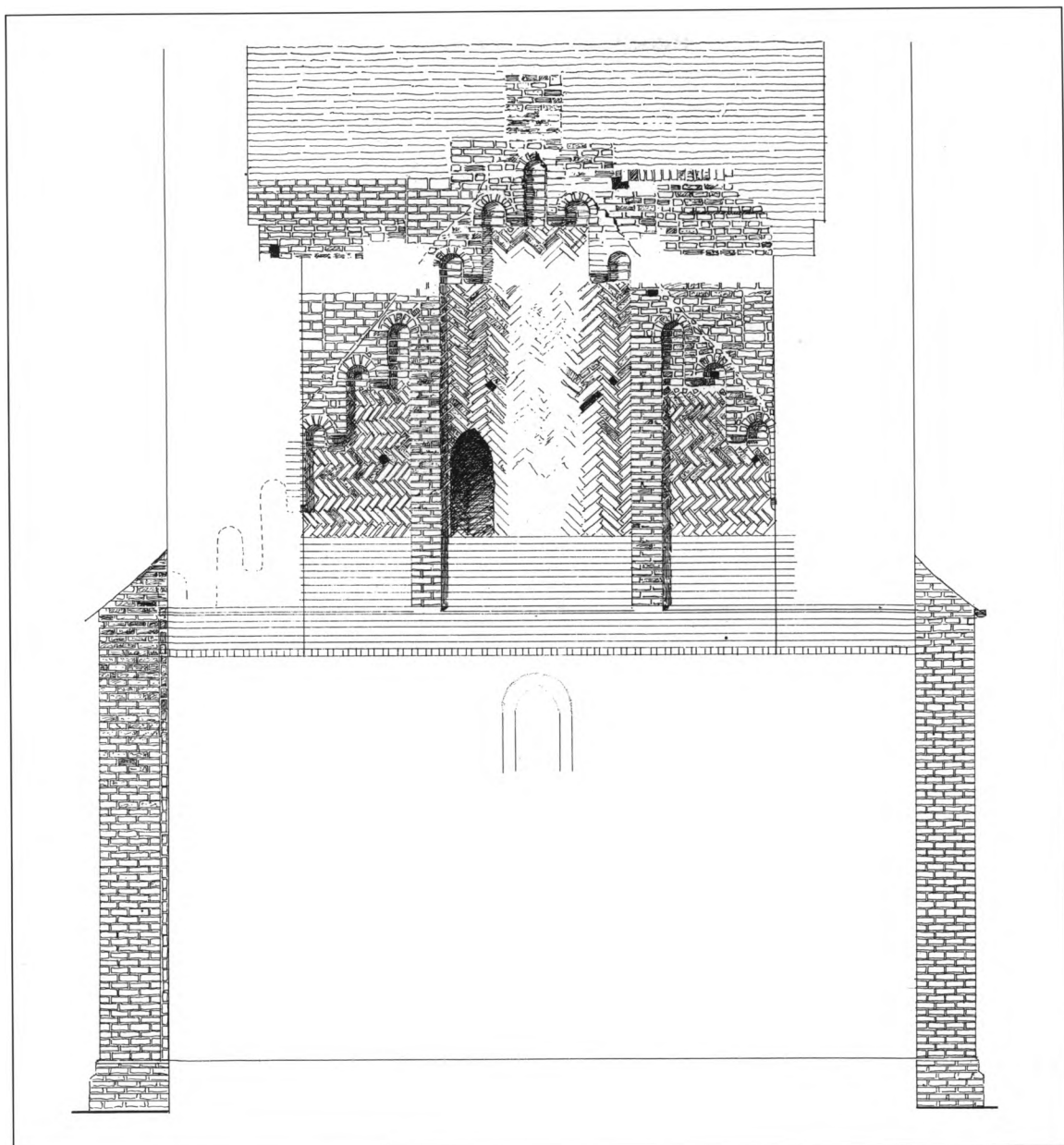

Fig. 10. Skibets vestgavl før restaurering (s. 3352). 1:100. Opmåling ved A. Clemmensen o. 1880. Se også fig. 75.
- The nave's west gable before restoration.

trukket lidt frem i forhold til gavlen nedenunder. Felterne afsluttes med en lille skråkant forneden og udfyldes i midten med sildebensmurværk, til siderne zig-zag-murværk. Gavlens oprindelige skrå afslutning er bevaret. Den nuværende adgang til skibets loft er brudt i forbindelse med restaureringen 1880-92.

Døre. I korets sydmur sidder en oprindelig præstedør i et portalfremspring med aftrappet gavl, i alt syv »takker«. Udadtil en rundbuet, forhen profileret åbning,³⁹ prydet med to skifter af stikomkransende løbere, omkring et savskifte (fig. 11). Indvendig sidder den fladbuede døråbning i en dyb, spærstiksafdækket niche. Genåb-

Fig. 11. Præstedør i koret (s. 3353). LL fot. 1981. - Priest's door in the chancel.

net 1957. På ydersiden, vest for døren, har tidligere siddet en *mursten med indridsede runer.⁴⁰

Af skibets to døre er kun den søndre bevaret og endda i stærkt restaureret stand. Syddøren sidder i et portalfremspring og nu afdækket med to rækker vingetegl. Knækkede bindere i murværket fortæller dog, at fremspringet har været højere. Selve døråbningen formes af en række profileret; yderst en trekvart rundstav, dernæst en hulkel og inderst en kvart rundstav og en platte. Den yderste rundstav danner i vederlagshøjde et kapitæl, og går derefter over til kvartrunde led. Det er kun det yderste profileret, samt dele af det inderste, som er originale, resten er rekonstrueret efter fundne spor. I halvtstens stikket ses en vekslen mellem røde og sorte sten, og omkring

stikket ligger et prydskiye af krumhugne løbere. Indadtil var døren smiget.

Resterne af døren fremkom ved våbenhusets nedrivning 1957 og har siden da været tilmuret. Ind mod kirkerummet fremtræder døren nu som en 10 cm dyb rundbuet niche, delvis tilmuret med tiloversblevne formsten fra hvælpillerne.

Norddøren, der rimeligvis har været tilmuret siden middelalderen, ses endnu på Burman Beckers tegning (fig. 6), hvor den fremtræder som en bred, rundbuet markering. Udvendig forsvandt alle spor ved restaureringen 1880-92 og indvendig fremstår døren blot som en 10 cm dyb, vandret afdækket niche. Ved undersøgelserne 1957 fremkom rester af en profileret døråbning med et hulkelformet led. De ydre led var borthugget ved skalmuringen 1880, og det blev ikke undersøgt, om der gemte sig rester af flere profileret under terræn. Indvendig fremstod døren smiget.

Fig. 12. Skibets syddør under fremdragning. EIM fot. 1957. - The south door of the nave is exposed.

Alle korets *vinduer* kan påvises. Ved restaurationen 1880-92 genåbnedes mod øst en tregruppe af rundbuede, dobbeltsmigede vinduer, dog er det i midten lidt højere og prydet af et stikomkransende løberskifte.⁴¹ Vinduerne sidder indadtil i et fælles halvsten forsænket felt, som fornedet udgår fra profileret sokkel, et rundt led over en skråkant, adskilte af et skifte. Et af sokkelskifterne er ført længere ud end feltet, som således måske er et sekundært påfund. Det afbrydes nu foroven af det senere indbyggede hvælv, som også har ødelagt et hvert spor af afslutningen foroven. Midt i korets nordvæg sidder et ligeledes rundbuet, dobbeltsmiget vindue med halvstensstik, hvis vestre smig er synlig fra loftet over sakristiet og muret i smigdannede sten med riffelhugget forside.⁴² Af vinduets pendant i sydvæggen er bevaret det meste af et rundbuet stik, samt dele af vestre smig.

Af skibets vinduer er der spor af fem, et mod vest, samt i skibets to østlige fag, to mod syd og to mod nord. Det i vestgavlen er det bedst bevarede og fremstår udadtil (mod tårnrummet) som rundbuet og smiget vindue i en retkantet fals. Hjørnerne dannes af riffelhugne sten. Buen har halvstensstik og topsmigen er pudset. Ejendommeligt er, at vinduet indadtil sidder i en blænding, der til begge sider går lodret op indtil tre skifter over vinduets vederlag, derover er murværket forstyrret. Smigene er noget forhuggede, hvilket skyldes, at vinduet indtil 1880 fungerede som adgangsvej fra tårnrummet til skibets loft. Af samme årsag er der på indersiden muret en trappe fra vinduet og op ad den tilstødende jordbue.

De øvrige vinduer fremstår alle tilmurede indvendig. Bedst bevaret er det vestlige mod syd, som også kan iagttages fra ydersiden, fra kapellets loft. Vinduet har halvstensstik, muret skiftevis i røde og sorte sten, og omkranset af et løberskifte. Mod kirkerummet har vinduet kun et halvstensstik.⁴³ Det østlige vindue i sydsiden har ligeledes et halvstensstik, men er stærkt forstyrret af stikket over gennemgangen til kapellet. De to vinduer mod nord er iagttaget 1957. Det lader ikke til, at der har været vinduer i dørfagene. Øverst på indersiden af korets tag-

Fig. 13. Skibets syddør (s. 3354). NE fot. 1994. - South door of the nave.

gavl ses den nedre del af en (†)vinduesglug med pudsede smige.

Indre. Kor og skib har oprindelig stået med flade lofter, hvor bjælkerne formentlig har ligget på murkronen, men ingen spor er bevaret. I korets sydmur fremkom ved restaurationen en stor niche, som blev sat i forbindelse med vægbænkene. Nu udmuret med små sten. *Triumfbuen* er ganske bred, rundbuet, uden markering af vederlag. De nederste ca. 1,5 m af murværket er tydeligt ældre end den øvre del. Buen er ombygget og udvidet flere gange, hvad også de store forstyrrelser i murværket vidner om. Ved restaurationen 1957 fremkom spor af *†murede bænke* i koret, både langs langvæggene, men også langs triumfvæggen, jfr. s. 3386. Da bænke næppe kan have gået ud i bueåbningen, kan denne oprindeligt ikke have været bredere end ca. 2,5 m. Nogle af de spring, der kan iagt-

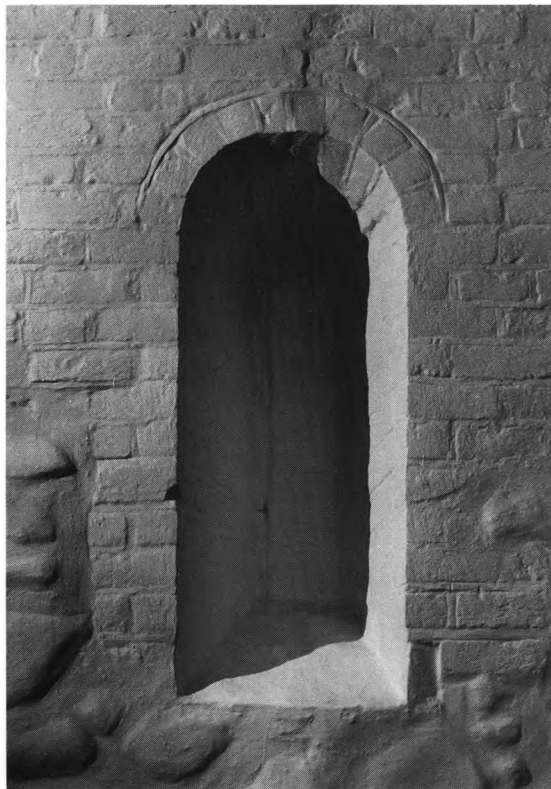

Fig. 14. Vindue i korets nordvæg (s. 3355). NE fot. 1995. - *Window in the chancel's north wall.*

tages i triumfvæggen hænger uden tvivl sammen med ombygningen af (†)kampestenskoret og skibets tilslutning. I skibets nordvestre hjørne, nu skjult bag orgelet, sidder to tilmurede, kun 6 cm dybe, rundbuede nicher.⁴⁴ Murværket står med mange åbne stilladsbomhuller.

Tilføjelser og ændringer. Måske allerede i slutningen af 1300'rne er kirkerummet blevet *overhvalvet*, koret med et fag, mens skibet grundet sin store bredde gjordes toskibet, overdækket med to gange fire fag, hvilende på tre piller i hovedaksen. Det store hvælv i koret hviler på elegant formede halvstensribber, hvoraf den nedre del er af form som en (rygget) pærestav, mens den øvre er retkantet.⁴⁵ Ribberne springer direkte frem fra muren uden konsol. Hvælvets kapper hviler også direkte i muren, på indhuggede forlæg. Ribbernes overside er repareret med cement. I hvælvets top, på nordsiden af ribbekrydset er et tilmuret *klokkerebshul* med ty-

delige slidspor. I nordkappens vestre svikkel er en tilmuret *lem*, der har givet adgang til korets loft. Karmen er dannet af buede løbere.

De otte, meget elegante hvælv i skibet udgår ligeledes direkte fra huggede forlæg i murene. De tre piller, som hviler på en to-tre skifter høj rund fodplade, muret næsten udelukkende af bindere, har derover, i fem til seks skifters højde, et postament af kvadratisk plan med dobbeltfalsede hjørner. Det øverste skifte har på hjørnerne af de helsten brede sider en afrunding med en lodret rille, og fremtræder således som en base. Herover følger den egentlige, leddelte pille. De fire hovedled, der bærer gjordbuerne, er helsten brede og med et trepassigt profil. De vinkelrette fremspring mellem disse, der tjener til støtte for ribberne, er på den østre pille ført uændret helt op til kapitælet. På de to andre piller er dette fremspring affaset. Øverst et form-

Fig. 15. Vindue i skibets andet fag fra øst (s. 3355). NE fot. 1995. - *Window in the second bay of the nave from the east.*

Fig. 16. Indre, set mod øst. LL fot. 1981. - *Interior to the east.*

stenskapitel i et skifte. Over trepas-leddene på hovedsiderne en formsten med en rygget profil og med rundede nedre hjørner og kanter. De affasede led på midter- og vestpillen er ført helt op, mens på det vinkelrette fremspring på østpillen er det øvre hjørne og den øverste sten afskåret. Pillerne står nu i blank mur og stærkt restaurerede efter 1880-92. Pillerne havde i tidernes løb fået et noget mishandlet udseende, og havde en helt anden karakter, hvis man tør tro Burman Beckers tegning (fig. 46). Hvælvene hviler på kvartstens ribber, med pærestavsformet profil. Gjordbuerne er halvtstens, og profilerede på samme måde. I næsten alle hvælvhjørner er tilmurede afløbshuller. Det forekommer rimeligt at antage, at man snart efter hvælvslagningen har fået et sæt spidsbuede vinduer, svarende til hvælvenes placering, men ingen spor er bevaret.

Langmurene er ikke forhøjet ved hvælvslagningen. Skibets taggavle blev inden tårnets opførelse forsynet med trappegavle. På skibets vestgavl kan tælles 11 tinder, og da hver tinde kun er to sten bred, ca. 52 cm, kan der nemt gemme sig yderligere fire til seks kamtakker bag tårnmurene.⁴⁶ Østgavlen havde indtil 1880-92 en lignende gavle med mange tinder (fig. 7), hvoraf de fire nederste på hver side var oprindelige. Tinderne mod nord havde, mod sædvane, en tagformet afdækning, enten i affasede mursten eller måske bæverhaler, der kunne være den originale.

Det markante og ganske bemærkelsesværdige tårn i vest er formentlig opført omkring 1400-tallets midte. Ikke mindst det indre er af stor interesse, dog noget forvansket af senere tiders tilføjelser. Tårnet er bygget i røde munkesten i munkeskifte⁴⁷ over en sokkel af kamp og østsi-

den er rejst oven på skibets vestgavl. I murværket ses til alle sider indmurede kampesten, dels i regelmæssige bånd, dels indsat enkeltvis. Murtykkelsen forneden er meget stor, i syd 3,1 m. Tårnets facader er i stort omfang ommurede. 1682 omtales det sydvestre hjørne som brøstfældigt, men murværket blev dog ikke udbedret og udsattes 1697 igen til reparation.⁴⁸ 1847 blev murene berappet med cement.²⁷ Tårnet præges generelt af istandsættelsen 1880-92. J.D. Herholdt besigtigede tårnet 1887 og konkluderede, »at Tilstanden er vanskelig at bedømme, da Fladen til dels er overkalket, og bestaar delvis af smaa Sten fra tidligere Reparationer. Hele den ydre Flade maa ommures i Munkesten.« Arbejdet blev udført året efter ved muremester Brdr. Pihl. Et par år senere, 1891, blev kammene nedtaget og genopmuret, og glamhullerne ommuret.³⁵

Virker tårnet lidt tillukket i det ydre, er tårnrummet et rum af stor interesse og har en herhjemme sjældent set nærmest korsformet grundplan, dog noget forvansket af tårntrappen.⁴⁹ Tårnrummet åbner sig mod skibet med en oprindeligt, førhen noget større, spidsbuet åbning, der i forbindelse med rummets funktion som ligkapel fra 1880-1956, har været tilmuret til begge sider i plan med væggen. Bueåbningen blev 1993 formindsket ved en delvis tilmuring, men fremstår stadig som en spidsbuet åbning, med affasede sider op til vederlagshøjde mod skibet og en falset bue mod tårnrummet. Rummets indre dækkes af et velformet krydshvælv, båret af helstens gjordbuer og kvartstensribber, hvor krydset markeres af en toprude. Helstens overribber med trin. I hvælvets nord-, øst- og sydkapper er tre nu tilmurede klokkerebshuller. 1821 klagede man over, at der er flere åbninger i hvælvet, hvilket forårsager træk i kirken.¹⁶ Hullerne blev dog formentlig først lukket i forbindelse med restaureringen 1880-92. Tårnrummets tre stornicher dækkes af spidsbuede tøndehvælv af samme form som hvælvets skjoldbuer.

Indgang til tårnrummet sker idag fra syd. Her etableredes 1880 den nuværende dør i form af en udadtil spidsbuet, falset åbning med markerede vederlag, placeret i en firkantet blanding, ud-

fyldt med sildebensmurværk. Indadtil fremtræder døråbningen fladbuet med trekvartstens stik. Denne dør, som oprindeligt var indgang til ligkapellet, har siden 1956 været kirkens hoveddør. Ved samme lejlighed sløjfede man sydsidens vindue, der nu kun kan ses fra det indre, hvor det fremstår som en fladbuet niche med halvtstens stik. Nichens nedre dele er forstyrret af døren. Mod vest får tårnrummet lys af et spidsbuet, udadtil falset, indadtil smiget vindue, som stammer fra restaureringen 1880-92. Nord for vinduet ses rester af et ældre vindue, formentlig fra 1500'rne.

I forbindelse med tårnrummets omdannelse til indgangsparti 1956, afskilttes de tre »korsarme« til brug for hhv. vindfang, dåbsværelse og rengøringsrum. Skillevæggene, som er rejst i lakeret eg, med dobbelte, fladbuede døre og småsprossede lysfelter, og overdækkede med hvidmalede bjælker og fladt loft, er udførte efter tegning af Rolf Graae.

Opgangen til de øvre stokværk sker gennem den oprindelige, ganske lille, fladbuede, falsede dør i tårnrummets nordøstlige hjørne. Murpartiet omkring døren springer en hel sten frem i forhold til væggen og aftrappes opefter. Den snævre spindeltrappe med 30 murede trin, har loft af fladbuede binderstik. De nederste trin er udført i flensborgsten, måske fra en reparation i 1825, da trappen var så slidt, »at paa samme ikke kan gaas uden at risikere Liv og Lemmer« og derfor blev sat i stand for 22 rdl.³⁰ Halvvejs er en nu tilmuret, smiget glug, der gav lys fra tårnrummet. Trappen udmunder i mellemstokværkets nordøstre hjørne i en fladbuet, falset overdør, hvis vestre hjørne er affaset. Tårntrappen har også indgang fra det fri, hvor en brunmalet stigetrappe af træ med fire trin, leder op til en fladbuet døråbning med affasede sider. Den nuværende form stammer sikkert fra restaureringen 1880-92, men døråbningen går formentlig tilbage til 1838, da man i et syn fastslog, at en udvendig trappe burde anlægges.⁵⁰

Umiddelbart over toppen af hvælvets skjoldbuer danner muren en afsats langs de tre frie sider ved at springe ca. 75 cm tilbage. Derved blottes murkernens kampesten. Murværket er

Fig. 17. Kirken set fra nordøst. M. Mackeprang fot. 1918. - *The church seen from the north-east.*

ellers ganske regelmæssigt, dog med enkelte kampesten indsat. Mellemstokværket får lys fra de tre frie sider ved tre udadtil fladbuede vinduer i spidsbuede spejle. Indadtil sidder vinduerne i store fladbuede nicher med halvtens stik. Nicherne er senere, måske 1880-92, delvist lukkede, formentlig af konstruktive årsager. Gulvets egebjælker hviler i huller i murene og støttes af små stolper, som står på afsatsen.

Til klokkestokværket er der adgang ad en ny stige-trappe. Gulvbjælkelaget var oprindeligt af eg, men er næsten totalt fornyet i fyr, og støttes af en øst-vest-gående drager. Lige over gulvet er hele vejen rundt et sæt to skifter høje, radiært stillede bomhuller, hvor igennem bjælker kunne skydes ud gennem muren og således danne et stilladsgulv omkring tårnet. Derover en halvtens afsats. Klokkestokværket har glamhuller

mod alle fire verdenshjørner. Til de tre frie sider er to smalle og derfor meget spidsbuede åbninger, kun adskilte af en helstens pille. Mod øst er de ligeledes spidsbuede, men bredere og adskilte af en trestens pille. Glamhullerne er formentlig oprindelige i både form og placering, men stærkt ommurede ved restaureringen 1880-92. Indadtil er åbningerne mod de frie sider anbragt parvis i meget høje fladbuede nicher med halvtensstik, mens de mod øst sidder direkte i den glatte mur. Taget er lagt med røde vingetegl.

Flankemurene afsluttes med falsgesims, et savsnit og derover et kvartstens fremspring. De øst-vestvendte taggavle med 13 kamtakker prydes af hver 11 højblændinger med vandret faldede afslutninger. De tre midterste blændinger har samme højde, og afsluttes på østgavlen med tvillingdelte spærstik samlet på konsolbårne

hængestave af forskellig længde.⁵¹ Gavlenes disposition er oprindelig, men blændingstoppene er alle ommurede. De enkelte kamtakker er bry-nede og afdækkede med indadvendte hultegl.

Det prægtige *kapel* på skibets sydside er opført i røde munkesten⁵² over en sokkel af store kampesten. Murværket er hårdt behandlet ved hovedrestaurationen 1880-92, værst er det gået ud over vestmuren, hvortil det senmiddelalderlige *†*våbenhus sluttede sig. Kapellet har mod syd to spidsbuede, dobbeltfalsede vinduesåbninger, hvis form stammer fra restaureringen 1880-92. Indvendig og på Burman Beckers tegning (fig. 9) ses, at vinduerne oprindeligt var fladbuede. Sydgavlen er prydet med tre cirkelblændinger, mens langsiderne hver har to. Derover, lige under gesimsen, sidder på hver af de tre frie sider en to skifter høj, men kun et par centimeter dyb båndblænding. Gesimsen udgøres af to kvartstens fremspringende skifter. Taget er lagt med røde vingetegl. Sydgavlen er nederst prydet med to savskifter, adskilt af et almindeligt skifte. Gavlen har 13 kamtakker, med indadvendt hulteglsafdækning, hvortil svarer ligeså mange spidsbuede høj blændinger. Midterblændingen, som krones af en cirkelblænding, er dog afdækket med dobbelt spærstik på en lang hængestav, der hviler på et vandret bånd, og således foruden danner en rektangulær blænding, måske oprindeligt en glug ind til kapellets loftsrum. Blændingsgavlens opbygning er, i modsætning til tårnets, ikke sædvane i Ods herred, men har ligheder med gavle på den anden side af Isefjorden.⁵³

Kapellets indre står i forbindelse med skibet ved to uregelmæssige, fladbuede åbninger. Den østre, som har været den oprindelige passage, er falset til begge sider i selve buen, mens vangerne blot er brudt i skibets murværk og nødtørftigt foret i siderne. Den vestre åbning er falset til begge sider, og på samme måde brudt i det ældre murværk og foret. Åbningens bund lå oprindelig ca. 110 cm over det nuværende gulv. Senere blev denne plint delvist fjernet, brudfladen dækket med mursten på kant, og den fungerede som støtte for prædikestolen og dens opgang, jfr. s. 3382. Murstumpen blev senere

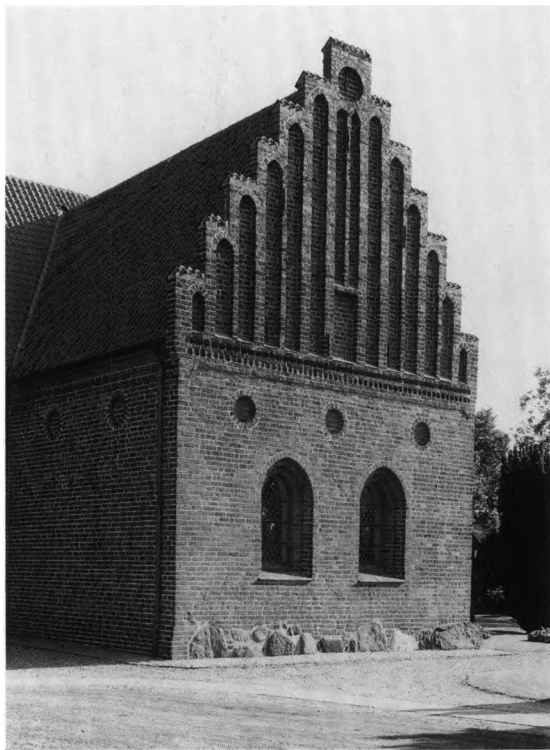

Fig. 18. Kapellets gavl mod syd (s. 3360). LL fot. 1981. - *The chapel's south gable.*

gemt under *†*orglet og blev endeligt fjernet ved restaureringen 1956.

Alle tre vægge prydes af store, helstens dybe nicher. I østvæggen to spidsbuede, næsten tagdækkede, mod syd to fladbuede omkring vinduerne, og mod vest to spidsbuede.⁵⁴ Den nordre niche i vestmuren springer i dybden med en sten. Øverst sidder en halvtstens udfyldning af spidsbuens øverste top, og sammenholdt med, at bunden er meget flikket, kunne man formode, at her kan have siddet et vindue. Den søndre niche i vestmuren har samme dimensioner, og rummede tidligere en dør til det fri. Denne omtales imidlertid allerede 1874 som til-muret og er nu udvendigt forsvundet.

Det indre dækkes af to hvælv med halvtstensribber, hvoraf det vestre afsluttes i et ribbekryds. Fem rektangulære afløbshuller er synlige. Hvælvene udspringer i hjørnerne mod skibet fra to kraftige, falsede piller, der kunne antyde, at man oprindeligt ville have overdækket rummet

med et stort hvælv. Mod nord hviler hvælvene på to rundbuede, helstens skjoldbuer, der mødes i midterpillen og løber til gulv. Også langs vest- og østvæggene hviler hvælvene på helstens skjoldbuer, mens hvælvene mod syd kan hvile på forlæg i muren. Ved restaureringen 1880-92 opførtes en skillevej under jordbuen. 1945 delvist erstattet af en tremmewæg, og forsvandt 1956, jfr. orgler, s. 3394.

Sakristiet på korets nordside må ligeledes stamme fra tiden omkring 1500, og er bygget af munkesten i munkeskifte uden synlig sokkel.⁵⁵ Nordmuren prydes af en enkelt spidsbuet højblænding, der strækker sig op på taggavlen. Nederst et til begge sider dobbeltfalsat, fladbuet, oprindeligt vindue, dog er den indre fals fornyet i forbindelse med vinduets genåbning 1957. Både i vinduet og i blændingen ses en bevidst vekslen mellem røde og sorte sten. Øverst i blændingen et forsænket kors, som ses på Burman Beckers tegning (fig. 6). I den stærkt fornyede østmur sidder to tilmurede, falsede, fladbuede vinduer, hvor der i det sydlige findes rester af gamle false. Anders Glarmester fik 1663-64 betaling for to store vinduer.¹¹ Disse blev tilmuret efter 1847 og erstattet af et større spidsbuet, der var placeret mellem vinduerne.⁵⁶ Formentlig samtidig etableredes en dør på det sydlige vindues plads, men sakristiet har dog haft dør til det fri siden 1663-64, da Anders Murmester blev betalt for udhugningen.¹¹ Det spidsbuede vindue forsvandt 1880-92, da det nordlige af de fladbuede vinduer genåbnedes.²⁴ På det sydlige vindues plads indsattes samtidig en ny og større dør. Døren og det nordlige vindue blev tilmurede 1957. Indvendig ses kun de fladbuede stik, mens tilmuringen af falsene er sket i forbandt. I vestmuren er idag en ganske enkel fladbuet åbning, hvormed sakristiet har adgang til kirkegården. Denne åbning tilmuredes 1880-92, og må således være af ældre dato, men den ses ikke på Burman Beckers tegning (fig. 6). Genåbnet 1957. Flankemurene afsluttes med en falsgesims, to kvartstens fremspring. Selve taggavlen er glat, bortset fra den tidligere nævnte blænding, og 1892 forsynet med trappegavle med ialt ni brynede tinder, afdækkede

med indadvendte hultegl. På taget røde vinge- tegl. Tagfladen er skåret ind i korets nordmur.

Det indre dækkes af et lavt spændt krydshvælv med, nedadtil noget forhuggede, halvstensribber. Mod koret hviler hvælvet på en helstensskjoldbue, ellers på murede forlæg. I midten af nordvæggen sidder det tidligere nævnte dobbeltfalsede vindue. Den indre vinduesniche har i en periode frem til 1957 været omdannet til en halvrund niche, hvorfor vinduets top er noget forskåret. Lavt i nordvæggen sidder to oprindelige fladbuede nicher,⁵⁷ som siden 1957 udfyldes af skabe udførte i egetræ. I vestmuren, lige nord for døren anes de tilmurede rester af en fladbuet, højtsiddende niche eller vindue.⁵⁸

Sakristiet forbindes med koret med en fladbuet døråbning fra 1880-92. Over døren mod koret ses rester af et spidsbuet stik, muret som et spærstik i løbere, men udført i gule sten og kan altså ikke være oprindeligt.

Et *†messespir*, sikkert fra katolsk tid, har siddet på korets tagryg, jfr. klokkerebshul, s. 3381. Spiret kan ses på Reesens prospekt fra 1670 (fig. 2). Det optræder første gang i regnskaberne 1663, da det blev beslået med jern. Omtales sidst 1679, da det var ganske brøstfældigt, både blyrender og skifersten.²⁷ 1758 oplyses, at spiret skal være taget ned 1698.⁵⁹

Der kendes til tre *†våbenhuse* foran skibets syddør.

1) Sandsynligvis senmiddelalderligt og var bygget op mod kapellets vestmur. Omtalt første gang 1665, da Anders Murmester bliver betalt for reparation af renden mellem *†våbenhus* og kapel.¹¹ En rude mellem kapellet og vognhuset, som våbenhuset også kaldtes, omtales 1682.²⁷ Taget har været beklædt med tegl. Fra skibets loft ses stadig den tilmurede åbning til våbenhusets loft. Det blev nedrevet 1835, hvilket kostede 20 rdl og 40 sk.³⁰

2) Som erstatning opførtes samme år et mindre *†våbenhus*, nu kaldet en vestibule, formentlig efter tegning af kgl. bygningsinspektør F.F. Friis (1793-1865). Udformningen har tilsyneladende været gennem flere faser, hvoraf det første var i en ret voldsom nygotik med søjleportal, og af hofbygmester J.H. Koch betegnet som smag-

løs.²⁷ Byggeriet blev reduceret i omfang og resulterede i et stort, muret vindfang med zinktag. 1851 blev vestibulen kalket rød med hvide gesimsler.²⁴

3) Det yngste våbenhus opførtes 1868, i røde mursten, og var en lidt tør gentagelse af det store kapel. I sydmuren sad en stor, falset, rundbuet dør, og derover to cirkelblændinger. Selve gavlen havde nederst en tre skifter høj båndblænding, derover et savskifte, hvorover otte højblændinger afsluttet med spærstik på en lille konsol. De midterste fire blændinger var af samme højde, og kronedes af en cirkelblænding. På taget var der tegl. Nedrevet 1957, da man fandt, at det misklædte kirken.

Efterreformatoriske reparationer og ændringer. Formentlig i 1500'ernes anden halvdel blev triumfmuren udsat for en større reparation, som endnu kan ses på taggavlens vestside. Hele midterpartiet er ommuret i krydsskifte og muligvis har årsagen været en sammenstyrtning af triumfbuen. Indtil 1880-92 ytrede denne reparation sig også i det ydre, hvor hele østgavlens midterparti tydeligt adskilte sig fra den senromanske gavl (fig. 7). Gavltoppen var således prydet med 12 mindre trappestiksafdækkede blændinger.

De bevarede regnskaber fra 1663 og fremefter giver et levende indtryk af, hvordan man med alle midler har forsøgt at holde kirkebygningen tæt på »tag og fag«. Således har kirkens blytag jævnlgt voldt store problemer.

Tidligt må der også have været konstruktive problemer i skibets nordvestlige del. Allerede 1663 omtales to piller ved skibets nordmur, hvor disse forbedres, »så de bedre kan sky vand«. 1679 nævnes de to piller som meget brøstfældige og det tilføjes, at tagværket har givet sig. Der bør indsættes murankre.²⁷ 1730 er problemet så stort, at varig skade befrygtes, hvis der ikke bliver grebet ind. Pillerne blev året efter nedtaget og genopmuret ved muremester Johannes Frich.⁶⁰ Synet 1847 anbefalede at pillerne igen måtte blive ommuret, men det resulterede mærkeligt nok i, at de året efter blev fjernet.⁶¹ Pillernes præcise placering kendes ikke, men de har stået nogenlunde ud for skibets næstvestligste fag.

Kirkebygningen undergik 1801 en hovedreparation for 700 rd. ved muremester Michael Albrechtsen fra Holbæk.⁶² Murværket var i 1847 blevet så lappet, at soklen blev malet med cement, og hele den øvrige bygning berappet og farvet, dog ikke blændingerne, som blev hvidt.²⁷ Kirken blev 1852 pudset udvendigt med cement og året efter blev det indre overalt udspækket og hvidt.²⁴

1860 indkøbtes 100 stjerner af forgyldt papmaché,⁶³ som antagelig har været opsat på blåmalede hvælv, men farver nævnes først 1868, da korets vægge blev malet tyrkisk røde og sakristiet ultramarinblåt.²⁴

Kirkens store restaurering blev godkendt i efteråret 1879 og startede året efter under ledelse af arkitekt Andreas Clemmensen (1852-1928). Opgaven er dygtigt, men hårdt udført. Afsluttet 1892.²⁴ Alt murværk blev afrenset og i stort omfang fornyet. I skibet blev stort set alle facadesten udskiftet. Skibets og korets østgavle blev fornyet i stil med vestgavlen. Korets østvinduer genåbnedes, mens alle øvrige vinduer fik en »passende« gotisk form, dvs. spidsbuede og smigede til begge sider. Vinduerne afsluttedes udadtil med en fals. Alle indre vægge og hvælv blev rensed for kalk og puds og genoprettet med cement. Triumfbuen blev udvidet og i den forbindelse blev store dele af skibets østlige hvælv nedtaget. Skibets hvælvpiller rensedes og blev i stor udstrækning ommuret. Tårnbuen fik sin oprindelige form og blev lukket. Alle gulve blev omlagt.

Trekvart århundrede senere gennemførtes en ny restaurering under ledelse af arkitekt Rolf Graae, der til dels skulle råde bod på 1880'ernes forsyndelser. Således blev de indre vægge rensed for cement og fremstår nu, specielt i koret, noget rustikke, med deres tynde kalklag. Gulvene blev omlagt og tårnummet inddraget i kirkerummet. Våbenhuset blev nedrevet og i stedet genskabtes den oprindelige syddør. Endvidere blev der gennemført en udgravning af korets gulvlag.

Vinduer. I begyndelsen af 1500'erne tilkom nye vinduer i skib og kor. I skibet fem fag, et mod syd og fire mod nord, i koret et mod syd. Vin-

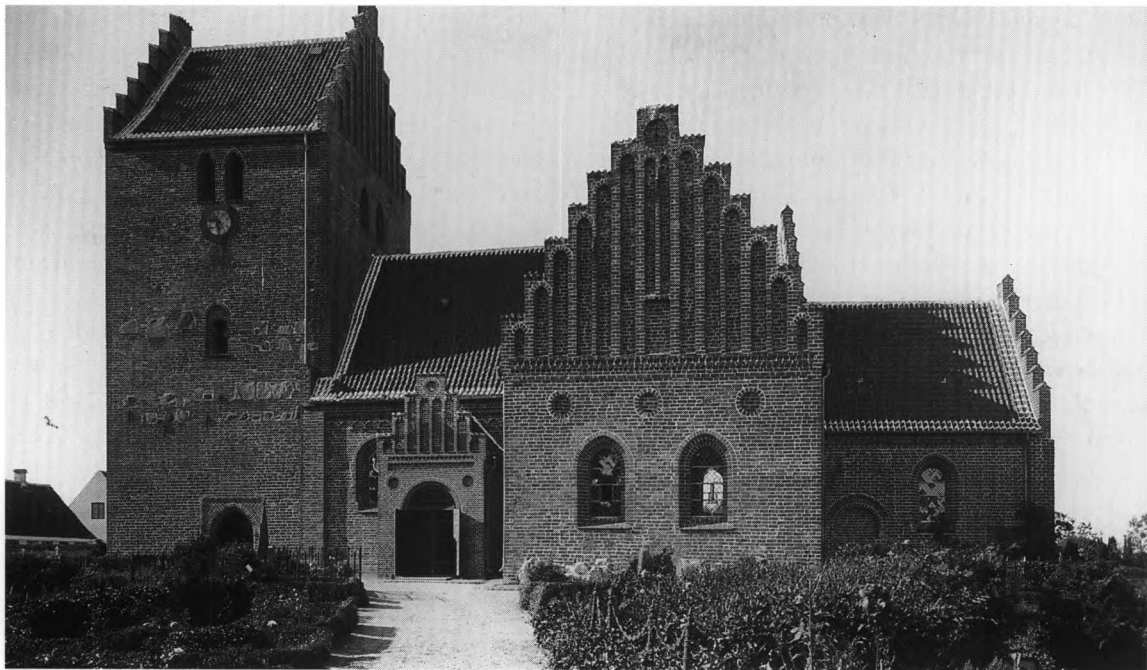

Fig. 19. Kirken set fra syd. Hude fot. 1902. - *The church seen from the south.*

duerne var smigede og fladbuede og alle steder hugget ualmindeligt sjusket ind i eksisterende murværk. De fleste steder er det gamle murværk kun nødtøftigt foret og ellers pudset for at skabe nogenlunde rette sider. De store stik er oftest kun halvtens. Enkelte steder ses, at smigene er muret med hulsøm. Disse vinduer har været lukket med blyndfattede ruder, hvad en regnskabspost fra 1757-58 fortæller. 1801 blev blyvinduerne erstattet med trærammer med engelsk glas, for hvilket glarmesteren Erich de Gier fik 35 rd.²⁶ Skibet fik vinduesrammer af støbejern 1847, kapellet 1862. Alle vinduer fik nye støbejernsrammer med blyndfattede ruder ved restaureringen 1880-92.²⁴

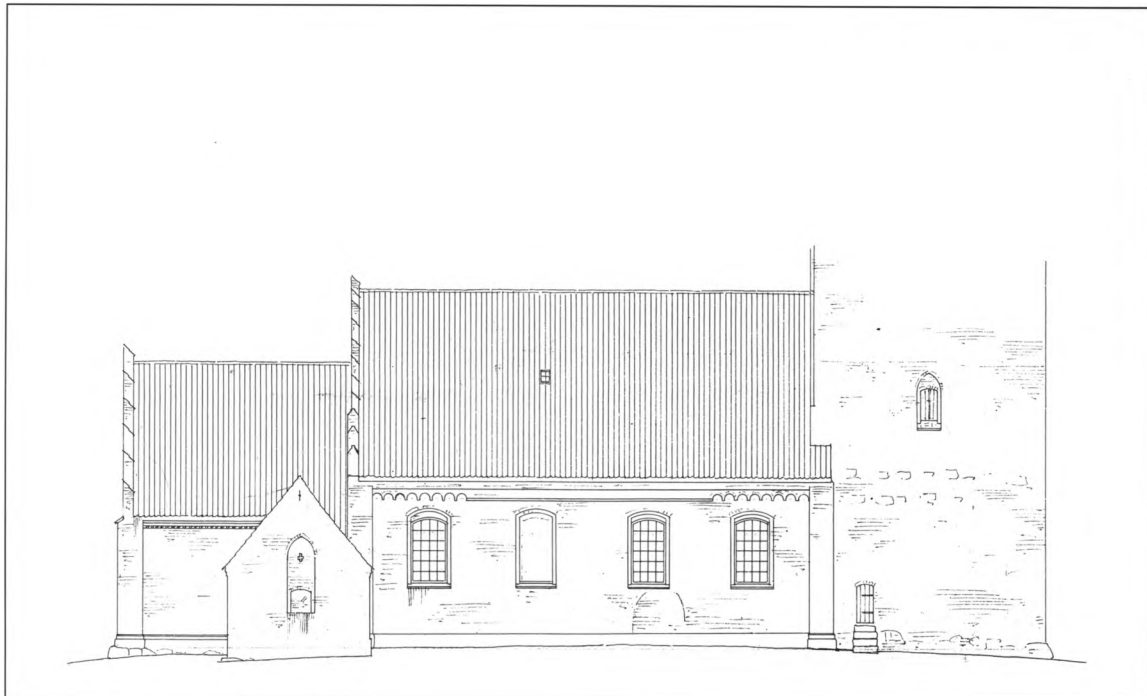
Skibets vestligste vindue i nordsiden blev blændet 1994 i forbindelse med opstilling af nyt orgel.

Gulve. Ved korets udgravning 1957 konstateredes flere ældre gulvlag. Lige vest for altret fandtes rester af en kampestenspakning, der muligvis kan opfattes som gulv fra det ældre (†)kor. I det sydøstlige hjørne fremkom rester af teglstenkorets oprindelige gulv, munkesten lagt i mønster. Formentlig sammenhørende hermed

er de to *trin*, der løb tværs over koret, muret i forbandt med vægbænken langs sydsiden. I skibets gulv, i området syd for prædikestolen, er 1957 nedlagt tre *gulvfliser* fra kirken, af brændt ler (fig. 20), formentlig fra o. 1300. Fliserne, som har en kantlængde på ca. 14 cm, prydes af indstempet hjerteformet planteornamentik, omgivet af en kantbort med perler. Ingen spor af glasur.⁶⁴

1663-64 fik Anders Murmester betaling for omlægning af gulvet omkring altret med mursten.¹¹ 1734 nævnes gulvet overalt i kirken som værende »meget ujævnt og ilde optrådt, behøver at omlægges og en del nye sten, thi de fleste er i stumper og stykker.«⁶⁵ Nyt gulv af mursten på kant blev 1834 lagt i kor, skib og kapel. Samtidig fik sakristiet plankegulv.⁶⁶ Alle gulve blev omlagt ved restaureringen 1880-92.²⁴

Det nuværende gulv i kor og skib hidrører fra 1957 og består af ældre røde munkesten lagt på fladen i mønstre. Kappellets gulv er sikkert ligeledes fra 1957 og er af røde mursten på fladen i løberforbandt. I sakristiet er stadig plankegulv. Tårnrummets gulv består af røde mursten på kant, og stammer formentlig fra 1880.

Tagværker. Skibets bevarede taggavle viser, at det oprindelige tag havde en hældning på ca. 50°. Kapellet og sakristiet har bevaret deres middelalderlige tagværker af eg. Kappellets er udført som en dobbelt dragerstol, med spærstiver og to lag hanebånd. Stregnumre udført med huljern.

Fig. 20. Senromansk gulvflise (s. 3363). LL fot. 1981.
- Late Romanesque floor tile.

Sakristiets tagrum er svært tilgængeligt efter en afstivning af kortagværket, men er ganske enkelt med et lag hanebånd. Over koret er rester af krydsbåndstagværk i eg, sikkert samtidigt med hvælvene. Tagværket har spærstivere og et lag hanebånd. Numre af romertal skåret med huljern. Skibets tagværk, af fyr, stammer formentlig fra 1800'erne og består af en mægtig, forstærket dragerstol, med to lag hanebånd. Kongerne står på kraftige, nord-syd-gående bindbjælker, der hviler på piller muret oven på hvælvenes piller.

Tårnets fyrretagværk er fra 1891,³⁵ dragerstol med to lag hanebånd.

Tagbeklædning. Af de ældste omtaler fra 1660'erne kan man udlede, at kor og skib havde blytag, mens de øvrige bygningsafsnit stod med tegltage. Blytagene omtales op gennem 1670'erne som meget brøstfældige og pladerne på skibets sydside blev omlagt 1681 af blytækker Poul Christensen fra Raklev.²⁷ Tagene blev igen repareret 1722-26, hvor Hans Sørensen fik betaling for bl.a. en blystøbeform.²⁸ Skibets blytag blev forsynet med nye plader og ellers eftersat overalt med lodning af blytækker Nicolai Gunderding fra København, for hvilket han fik 67

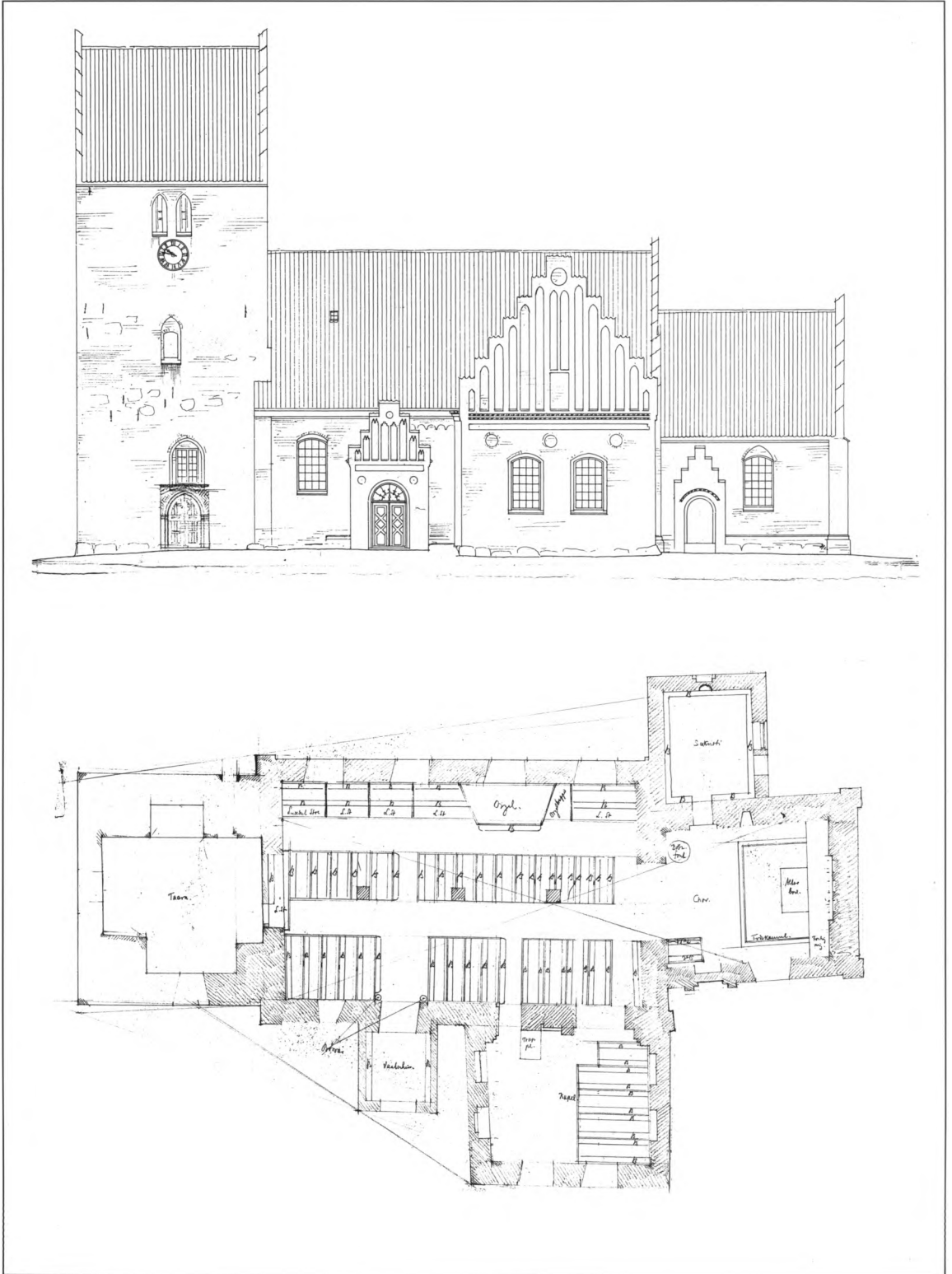

Fig. 21a-c. Opmålinger af kirken før restaureringen 1:300. Plan, sydfacade og nordfacade. A. Clemmensen o. 1879. - a-c. Measured drawings of the fabric prior to the restoration. Ground-plan, south facade and north facade. 1879.

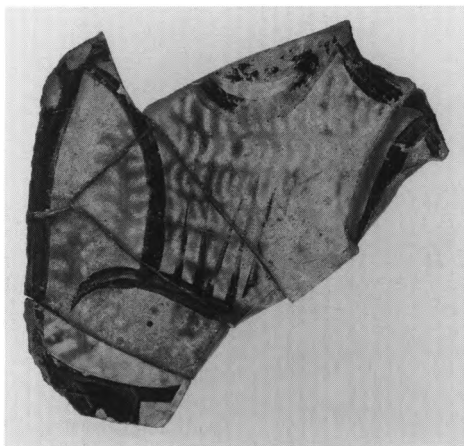

Fig. 22a-c. Glasmaleri (s. 3366). NM2 inv.nr. D225/1957. 1:1 Fotografi fra forsiden, tegning af forside, tegning af bagside. NE fot. 1995, tegninger ved Birgit Als Hansen. - a-c. Glass painting. Frontal photograph, and drawings of the front and back respectively.

rdl.⁶⁷ 1734 blev det dog fastslået, at »blytaget nu af ælde er så brøstfældigt, tyndt og hullet, at det ikke længere kan ligge«,⁶⁵ og allerede året efter opnåede man kongens tilladelse til at nedtage blytaget og sælge det, hvoraf 92 skpd. gik til Roskilde Domkirke.²⁶ Nu står kirken overalt tækket med røde vingetegl.

Opvarmning. På auktion 1724 blev fra kirken solgt en lille og »næsten ubrugelig« [†]kakkelovn, som man tidligere havde lejet.²⁸ 1880 blev opsat to kakkelovne, formentlig i kapellet og i skibets vestlige del. Disse blev 1908 erstattet af et nyt varmekær, som var placeret i en grav under den da lukkede tårnbue.⁶⁸ Fornyet 1924.²² Ved restaureringen 1957 opsattes elektriske rørovn under bænken, samt varmepaneller langs korets

vægge. Tårnrummet, kapellet og sakristiet er opvarmet med elpaneller.

Et [†]*solur* på våbenhusgavlen er omtalt 1763.³³

Glasmalerier. 1958, i korets østvinduer forestillende Jomfru Maria og Johannes omkring Helligåndsdue, udført af Thor Bøgelund og skænket til kirken af godsejer Hempel fra Anneberg.⁶⁹ 1961, i korets sydvindue; Kristi opstandelse, udført af Johan Vilhelm Andersen fra København. Ligeledes en gave fra godsejer Hempel.⁷⁰

[†]*Glasmalerier*, formentlig fra 1200'rne. I forbindelse med udgravningen i koret 1957 fremkom en del brudstykker af middelalderligt *vinduesglas.⁷¹ Omstændighederne tyder på, at det meste af glasset stammer fra de tre vinduer i

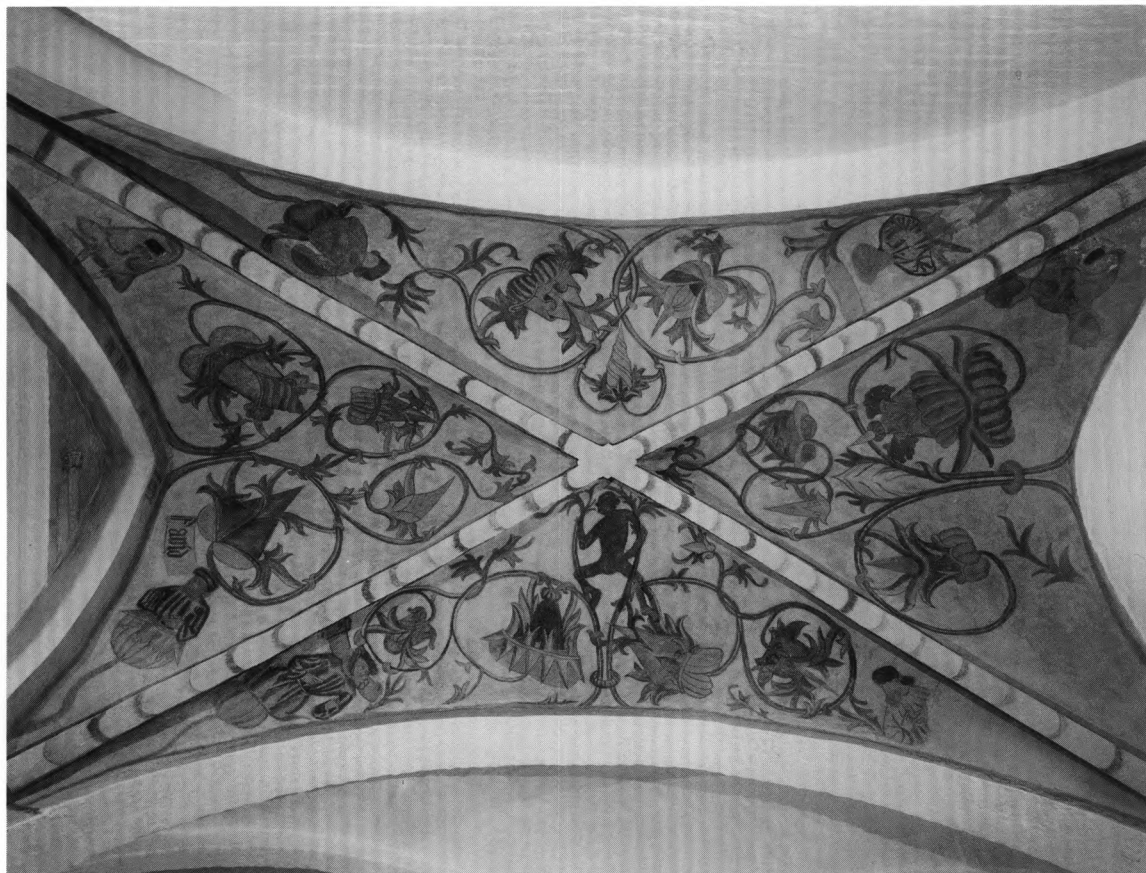

Fig. 23. Kalkmaleri o. 1520 i sydkapellets vestre hvælv (s. 3368). NE fot. 1995. - Mural painting, c. 1510, on the left vault of the south chapel.

kolets østvæg. 10 af stykkerne er af stærkt grønt glas, otte af rødt overfangsglas, og resten af ufarvet, dvs. klart gulligt eller grønligt glas. 59 af skårene bærer rester af en bemaling, primært i form af enkle borter eller bladornamentik. Enkelte af skårene kan sættes sammen til en bryn-
jeklædt torso, og udmærker sig ved, at glasset er

bemalet på begge sider (fig. 22), vel for at opnå en vis dybdevirkning.

O. 1500. Fra sakristiet stammer otte skår, som blev fundet ved åbningen af den nordvestre gemmeniche. Glasset er klart grønligt, et skår er bemalet med bladværk, mens to andre skår bærer en ikke læsbar indskrift i minuskler.

KALKMALERIER

Ved hovedstandsættelsen 1880 fremkom kalkmalerier og spor af kalkmalerier flere steder i kirken; på væggene i skibet rester af en formentlig romansk udsmykning, i kolets østligste kappe og skibets østligste par hvælvinger, hvor der var dele af to formentlig sengotiske dekorationer over hinanden, og endelig sydkapellets

vestre hvælv foruden enkelte indvielsesfors på dets vægge. Kun udsmykningen i kapellets hvælv blev fundet bevaringsværdig, mens alle de fragmenterede malerier kalkedes over. Umiddelbart inden og under restaureringen 1956-57 blev disse og andre malerifragmenter i kor og skib igen fremdraget. Desuden blev der

Fig. 24. Vildmand eller den onde selv i rankeværk (s. 3368). Kalkmaleri o. 1520, østkappens top i sydkapellets vestlige fag. NE fot. 1995. - *Savage or the embodiment of evil in twined foliage. Mural painting c. 1520, top of the east cell in the west bay of the south chapel.*

fundet enkelte rester i tårnrummet. Efter behandling med skummetmælk blev de alle overkalket igen. I forbindelse med rensning 1965 af udmalingen i kapellet fremkom dele af rummets antagelig samtidige vægudsmykning, hvoraf den bedst bevarede detalje, på nordvæggen ind mod skibet, nu står fremme.

O. 1520. I *sydkapellets* vestre hvælv, indtil

1955 næsten helt skjult af orglet. På alle fire hvælvkapper er malet rankeværk med spidse, fligede blade og små og store tidsellignende kurvblomster mellem de spiralformede ranker. Såvel enkelte blade som blomsternes kronblade slynger sig om rankernes stængler og binder herved udsmykningens dele sammen.⁷² I sviklerne ses blomsterkurve med mandspersoner i halvfigur, alle i trekvart profil, formentlig gammeltestamentlige konger eller profeter, hvis navne, hvoraf kun et er bevaret, har været malet på skriftbånd. De er alle ikklædt folderige vamsen og gengives i ivrig samtale med gestikulerende håndbevægelser. Ved de to afløbshuller, der genåbnedes 1965, er masker.

I østkappens top ses en tilsyneladende nøgen, mørkegrå eller sort mandsperson, der klatrer i rankeværket (fig. 24). Hovedet, muligvis delvis skaldet, kun med hår i nakken, er gengivet i

profil mens kroppen ses lige forfra, formodentlig den onde selv eller snarere en vildmand.⁷³ Af manden i østkappens nordsvikkel er kun hans hoved og dele af overkroppen bevaret, mens nordfligens mand, næsten i trekvartfigur, med stor krave og bælte om vamsen og hovedbeklædning, ført rundt om hagen, er ret ubeskadiget. I skriftbåndet, der ses på begge sider af hans hoved, er nu kun et »A« tilbage. I sydkappens østre svikkel sidder ligeledes en mand med barretlignende hat og tvedelt skæg. På skriftbåndet ved hans højre side er skrevet med minuskler: »David« (fig. 25). I kappens anden flig er malet, vendt på hovedet, en djævlemaske med to horn i panden. Over den søndre mand i vestkappen er et nu tomt skriftbånd, hvorpå 1880 muligvis kunne læses Simeon. Kun sydkappens vestflig har bevaret en dekoration, en stor maske med store udspilede ører. Udsmykningen er i dag domineret af blågrønt, gult, rødt og sort.

Ved afdækningen 1880 blev iagttaget indskrifter med minuskler på latin på to skjoldbuer, hvoraf den ene næsten var udslettet, den anden, formentlig den ind mod skibet, var delvis læselig, et citat fra Luk. 2,35: »Et tuam ipsius anima(m) pertra(n)s[iet] gla[dius] Ut [rev]elentur ex multis cordibus cogitationes«. ⁷⁴ (Også din egen sjæl skal et sværd gennemtrænge - for at mange hjerters tanker kan komme for en dag.) 1965 var indskriften »aldeles ødelagt og gået til grunde«, dog er i dag bevaret enkelte

Fig. 25. Kong David i blomsterkurv (s. 3368). Kalkmaleri o. 1520, sydkappens østre svikkel i sydkapellets vestlige fag. NE fot. 1995. - *King David in a flower basket. Mural painting c. 1520, east spandrel of the south cell in the west bay of the south chapel.*

bogstaver (fig. 26). Ved samme restaurering blev i kapellet fremdraget kalkmalerifragmenter på alle vægge, pikhuggede for at få ny mørtel til at binde. Kun hoved og skulderparti af en kvindefigur på nordvæggen, lige under ovennævnte indskrift, ansås for bevaringsværdig. Kvinden, hvis ansigt er gengivet i trekvartprofil, bærer hovedlin eller kappe over hovedet og rød kjole. Formentlig retter hun blikket ned mod venstre, mod en svag antydning af noget, der ved afdækningen formodedes at være et hoved, Jesus barnets?⁷⁵ Da teksten ovenover henviser til Præsentationen i Templet, men også kan illustrere Marias fem eller syv sorger, i samtiden gengivet med henholdsvis fem eller syv sværd i Marias hjerte,⁷⁶ er muligheden for et af disse motiver til stede. Samtidigt blev fremdraget tre indvielseskors, i rødt, grønt og gult, også registreret 1880.

†Kalkmalerier. 1) Romanske? På skibets vægge, set 1880 og 1955, hvoraf kun nogle slanke stammer af en gruppe træer var synlige, forstyrret ved hvælvenes opførelse og vinduerens udvidelse. Maleriernes underkant var omtrent tre alen over gulvet.

2) 1460-80. I korets østkappe og det østligste hvælvpar i skibet konstateredes ved afdækningen 1880 to lag malerier, hvoraf dele af det yngste tilsyneladende samtidigt blev fjernet. Vi kan derfor formode, at de malerier, der ved restaureringen 1956-57 igen afdækkedes, fortrinsvis har tilhørt det ældste lag, formodentlig udført af Isefjordsværkstedet.⁷⁷ I korets østkappe var malet en knælende Maria, Kristus i mandelformet glorie og grupper af hellige, sandsynligvis en dommedagsfremstilling.⁷⁸ I skibets østre hvælvpar, hvoraf betydelige dele allerede var nedtaget i forbindelse med forhøjelse af korbuen, var malet grupper af engle. Ved afdækningen 1956-57 sås i skibets nordøstlige kappe derudover Maria med barnet og Josef, muligvis en fødselsscene. På de øvrige hvælv blev kun fundet simple trekant- og zigzagmønstre på ribberne. Også rester af en S. Christoffer til højre for kvindedøren så dagens lys ved denne restaurering. 1880 omtalte som ukunstneriske og skødesløse, udført i gult og rødt med sorte linjer.

3) 1400-1500. I korets østkappe og i skibets to

Fig. 26. (†)Indskrift og Præsentationen i Templet eller Marias sorger (s. 3368). Kalkmaleri o. 1520, sydkapellets nordvæg, vestligst. NE fot. 1995. - (†)Inscription and the Presentation in the Temple, or the Sorrows of the Virgin Mary. Mural painting c. 1520, north wall farthest west in the south chapel.

østre hvælv. Om denne dekoration ved vi kun, at den havde figurlige fremstillinger, var udført på samme måde og med de samme farver, som †nr. 2.

4) 0.1520, i tårnrummet, over døren til tårntrappen var tilsyneladende malet et årstal, læst 1520 som 152?. Derudover var rester af dekorationer i rød streg, hvoraf et parti måske kunne tydes som et skib.

5) Efterreformatoriske? 1758 omtales, at på piller og hvælvinger skulle have været adskillige våbener og inskriptioner, der imidlertid var blevet overkalket ved kirkens reparation.⁵⁹ Rester heraf blev ikke registreret 1880.

6) (Fig. 27) 1880, i kor og skib, kapel og sakristi, var udført dekorationer af C. F. Bokkenheuser og C. Christoffersen,²⁴ forskellige borter malet på hvælvribber, rundt om vinduer, i korbue og buen ind til kapellet. På pillerne var stene vekselvis grå og røde. Hvælvene havde en svag gul farve med dekorationer i gult, grønt, rødt og blå.

Fig. 27. Indre set mod øst. Hude fot. 1902. - *Interior to the east.*

INVENTAR

Oversigt. Takket være en udgravning i koret foretaget i forbindelse med kirkens restaurering 1956-57 er vor viden om korets tidlige indretning forholdsvis stor. Alterbordets oprindelige placering og form, flere middelalderlige ændringer og sekundære murede vægbænke, foruden en yngre muret begravelse, blev fundet. Kirken bærer i dag præg af restaureringer i forrige og dette århundrede og har kun bevaret enkelte ældre inventardele.

Fra middelalderen er den senromanske font, mærket af senere ændringer, og det store korbuekrucifiks på nyt korstræ, der siden sidste restaurering tjener som alterprydelse. Mindst en af kirkens klokker, med latinsk indskrift, kan dateres til senmiddelalderen. Derudover var i spiret over koret ophængt en eller muligvis to messeklodder.

De mange skriftlige kilder fra 1600'rne og 1700'rne fortæller om et særdeles rigt efterreformatorisk inventar, hvoraf enkelte dele fremdeles er bevaret. Den flere gange ombyggede degnestol fra 1550-75 er endnu placeret i koret. Altret var prydet af en renæs-

sancealtertavle fra 1590, muligvis en katekismustavle, og en formentlig samtidig alterbordsforside. Mens forsiden med malerier i arkader igen står på sin oprindelige plads, er kun to mindre paneler fra tavlen endnu i kirken. Den nu meget omdannede prædikestol bar tidligere årstallet 1636 og var indtil 1880 ophængt på pillen mellem skib og sydkapel.

Grundtvigslægten stammer fra Nykøbing, hvor repræsentanter for familien var borgmestre eller havde andre fremtrædende stillinger gennem generationer. Den første i rækken, borgmester Morten Tuesen, hvis gravsten delvis er bevaret, døde 1618.

I det hvælvede toskibede kirkerum har der været siddepladser i tre rader, stolestader, bl.a. benyttet af Grundtvigslægten, og bænke, foruden herskabsstole fra o. 1600. Derudover var enkelte lukkede stole. Kirken blev oplyst af tre store, endnu bevarede, lysekroner fra 1600'rne, skænket af borgmester Jørgen Mortensen og andre af byens betydningsfulde borgere, samt seks lysearme, to opsat i forbindelse med en begravelse; heraf er fem fremdeles i kirken. Den kø-

benhavnske sølvsmed Jørgen Mortensen leverede 1667 kalk og disk, oblatæskan er ligeledes fremstillet i hovedstaden, af Jacob Sørensen 1692.

Ved 1600'ernes slutning hang fire klokker i tårnet, den lige omtalte middelalderklokke, den største klokke støbt 1629 af Felix Fuchs i København på Claus Daas og Ingeborg Parsbergs foranledning, og to mindre klokker, den ene uden indskrift og datering, den anden støbt 1680. 1786 blev de to små klokker omstøbt til den mellemste af de nuværende, af Johan Frederik Classen i Frederiksværk. 1828 led kirkens to største klokker samme skæbne; ved støbning af den nye klokke hos I. C. & H. Gamst, København, indgik malmens vægt i handlen. Den nyeste klokke, fra 1969, er støbt i England.

Kirken fik meget sent sit orgel, bygget 1804 af orgelbygger Gronenberg. Det er det eneste kendte orgel fra hans hånd.

Farveholdningen har varieret gennem tiderne; ved en renovering 1834-35 blev inventaret malet lys perlefarve med marmorering i fyldingerne. Under den indvendige restaurering i 1880'erne indrettedes tårnrummet midlertidigt til gudstjenestebrug, med interimistisk alter og prædikestol.⁶⁸ Samtidigt ansøgte om tilladelse til at sælge det kasserede inventar og »ros« under hånden.²⁴ De nuværende bænke tilkom på samme tid, og blev, sammen med andet inventar, såvel gammelt som nyt, egetræsmalet af C. F. Bokkenheuser og C. Christoffersen. Sidste restaurering 1956-57 ved Rolf Graae. Ved undersøgelser i og omkring kirken blev fundet flere mindre genstande, nu i Nationalmuseet og i Odsherreds Museum.⁷⁹

Fig. 28. Alterbord under restaurering 1957 (s. 3371). Olaf Olsen fot. 1957. - Altar during restoration 1957.

Alterbord (fig. 28), formentlig fra kirkens opførelse, af tegl, men såvel i romansk som gotisk og nyere tid forhøjet og ændret. Bordets nuværende udformning stammer fra restaureringen 1957, ca. 195xca. 130 cm, højde ca. 100 cm, da det blev genopført bag den velbevarede romanske alterfront af bevarede og nye munkesten, men ikke i dets oprindelige bredde. Samtidigt fjernedes en tilføjelse i vest fra gotisk tid og senere opmuringer.

Det romanske alterbord må, efter sporene under den i gotisk tid forhøjede gulvflade at dømme, have været placeret ca. 30 cm fra korets østmur og have målt 226x128 cm, højde 112 cm, muret op i fuld mur af 11 skifter med omhyggelig fugning, svarende til korvæggens, synlig under den bevarede forsides hvidtekalk. På bordets øverste skifte var et efter romanske forhold ret groft, tykt lag puds. I de bevarede murrester var der ingen spor efter helgengrav. Allerede i romansk tid er alterbordet forhøjet to gange. Den første forøgelse, til 122 cm, er muret op med et omhyggeligt fuget skifte, hvorpå et fint glittet pudslag er lagt. Heri blev iagttaget aftryk af et vævet klæde, nok afhør, formodentlig alterdugens underklæde.

Helgenraven, hvis østre del senere er bort hugget (jfr. nedenfor), har formentlig ligget nøjagtigt i alterets midte. Den ca. ½ sten brede grav, der var opfyldt med mørtel og teglstumper, har fint pudsede sider i nord og syd. Muligvis er de nedlagte relikvier forblevet urørt ved den næste forhøjelse, der var på endnu et skifte, til en højde på 132 cm fra det oprindelige gulvniveau. Foroven var også her et meget fint glittet pudslag, der dog manglede på et parti midt på alteret, lige over helgenraven. En dæksten var senere blevet fjernet, vel nok ved den, evt. de underliggende helgenraves tømning. I dette skifte er fugerne glattet ud over teglstenenes kanter, hvilket kan indicere, at bordets forside på dette tidspunkt har været tildækket.

Senere, muligvis allerede i gotisk tid, men mere sandsynligt i forbindelse med anskaffelsen af alterbordsforsiden og altertavlen o. 1590 flyttedes alterbordet delvis længere mod vest. Mod nord og syd reduceredes det med en sten i bred-

den, og dets østre del blev nedbrudt. Samtidigt bliver der foran det romanske alter opmuret en halvstens kassemur af genanvendt tegl med bl.a. kampesten og murbrokker i murkærnen. Slutte- lig forhøjedes bordet med mindst et skifte. Murværket her var langt ringere end det roman- ske og blev, inden afdækningen, kun holdt sam- men af en bræddebeklædning. Ingen helgengrav sås heri, men mørtelspor på oversiden af det øverste skifte, der var afsluttet med en upro- fileret gesims, og fund i altergulvet af munke- sten med affasning i den ene side, kan mulig- gøre, at der har været nok et skifte. Alterbordet stod nu ca. 90 cm fra østvæggen. 1778 var bor- det 3 alen og 1 kvart (204 cm) langt, 1 alen, 3 kvarter og 4 tommer (120 cm) bredt og 1 alen, 2 kvarter og 4½ tommer (106 cm) højt.²³ 1880 blev bordet opmuret, pudset og gesimserne trukket af muremester Pihl, vel nok af hvide kunststen, iagttaget 1955. Bag altret, i hele korets bredde, var der, både før og efter restaureringen 1880, en forhøjning.

Alterbordsforside (fig. 29), fra o. 1590, med ma- lerier o. 1650, af fyrretræ, 105x197 cm. Forsiden har tre arkadefelter, adskilt og flankeret af kan- nelerede pilastre med prydbælte og jonisk kapi- tæl, næsten svarende til forsiderne i Undløse (s. 375) og Føllenslev (s. 1666), sidstnævnte dateret 1590, men også andre i Nordvestsjælland jfr. f.eks. Kundby, Svinninge, Tømmerup og Breg- ninge.⁸⁰ Arkaderne har glat, omløbende ramme og akantustreblad i sviklerne, forneden posta- ment med beslagværk og bosser samt frem- spring under pilastrene, foroven glat gesims. Manglende stykker, bl.a. en af baserne og dens postamentfremspring, dele af fodprofilisten og alle endeforkrøpningerne fornyedes 1958, tillige øverste gesimskronliste, der var tæt besat med jernsøm efter alterklædets fastgørelse. Ved istandsættelsen sås afbrudte dyvler i forsiden yderste lodrette rammestykke, sikkert tilhø- rende nogle nu forsvundne endestykker i nord- og sydsiden, jfr. Undløse.

Den uovermalede staffing, formentlig i tempera, er udført på en ældre, temmelig skadet bemaling på tynd kridtgrund. Pilasterskafterne er rødmarmerede, arkaderammerne har

hvide, røde, grønne og blågrå led og grønne treblade, mens postamentets beslagværk er hvide, på rød bund, skiftevis med gule og grønne bosser. Gesimsen har malede sorte felter mellem rudebosser over pilastrene. I felterne, hvorunder ældre indskrift kan skimtes, er malet med hvid fraktur: »Abraham offerer sin søn Isaac. Genes. 22, Jeg er Opstandelsen oc Liffuit Iohan. ii, Moses Opreiser Een Kaaberorm«. ⁸¹ I arkadefelterne nedenunder er *malerier* (fig. 76a-c), der korresponderer med indskrifterne, sandsynligvis malet oven på ældre malerier med tilsvarende motiver, Abraham ofrer Isak, Op- standelsen og Kobberslangen i ørkenen foran is- raelitternes teltlejr.⁸² Forlæggene til de tre ma- lerier ser ud til at være hentet fra tre næsten sam- tidige trykte værker: Isaks ofring fra Crispin de Pas den ældres Liber Genesis fra 1612,⁸³ en spejl- vendt Kobberslangen i ørkenen kan ses i Meri- anbiblen fra 1625,⁸⁴ og opstandelsesbilledet kan være hentet i J. Arndts Postille, trykt 1620 i Jena, eller fra en dansk udgave, København 1634.⁸⁵

Farverne er afdæmpede, i røde og brunlige nuancer, mens himlen nærmest er beige. 1907 opbevarede alterbordsforsiden i orgelrummet, dvs. sydkapellets vestre halvdel, lagt af vejen sammen med enkelte andre inventardele, der ikke havde fundet anvendelse efter restaurerin- gen 1880. I forbindelse hermed ønskedes forsi- den ophængt i orgelrummet, hvilket kan være sket, da brudstykker af det gamle alterbords for- væg godt 15 år senere noteredes i orgelrum- met.⁸⁶ 1918 deponeredes forsiden i Odsherreds Museum,⁸⁷ hvorfra den, 1959, efter istandsæt- telse, igen blev placeret foran alterbordet.

†*Alt erklæder*. Anskaffet 1672,²³ nævnt i inven- tariatet 1698 som et rødt plys alterklæde temmelig ved magt.²⁷ 1730 omtales det som et anhäng til alteret af gammelt rødt fløj,²⁶ mens det 1746 betegnes som et rødt plys alterklæde.²⁷ 1763 var der frynser på det røde plys alterklæde,³³ hvor- imod man året efter skildrer det som værende af fløj med guldguloner.²⁴ 1778 var dette klæde så gammelt, falmet og forslidt, at der ønskedes et nyt og prydligere tøj til høj tidsbrug.²³ Først 1803 ser det ud, som om alterbordet fik ny teks- til udsmykning, da hattemager og kirkeværge

Fig. 29. Alterbordsforside fra o. 1590 med indskrifter og malerier fra o. 1650 (s. 3372). H. Wichmann fot. 1996. - Altar frontal c. 1590 with inscriptions and paintings c. 1650.

Frantz Nicolai Dahls efterlevende enke skænkede et nyt fløjls alterklæde,⁸⁸ der fremdeles 1819 omtaltes som nyt og med gule silkefrynser.³⁰ Samtidigt havde hun et ønske om, at det gamle, forslidte måtte skænktes til kordegnen til eget brug. 1833 blev anskaffet nyt alterklæde, og igen 1847, da der indkøbtes silkefløj og guldgaloner.⁶⁸ Næste år bortsolgte ved offentlig auktion to stk. gammelt fløj, formentlig de gamle alterklæder.²⁴ 1850 bemærkedes, at guldgalonerne burde vaskes eller nye anskaffes foruden, at det var nødvendig at opfarve fløjlsalterklædet,⁵⁰ hvilket blev gjort (purpurrødt) året efter.⁸⁹ Allerede 1860 var det dog så falmet, at fløjlet blev vendt og guldgalonerne påsyet igen. Efter restaureringen 1880 indkøbtes hos L. P. Hansen, rødt silkefløj, som fæstedes til alteret af sadelmager O. Madsen.²⁴

†*Alterdug.* skænket 1740 af Madam Maria, Jens Jensens i København, med kniplinger om, 1805 omtalt som stoppet og med gamle kniplinger.²⁶

Som alterprydelse tjener et *krucifiks* (fig. 30), fra o. 1375-1400, restaureret 1952, på korstræ fra

1957, monteret på et lavt retabel og opstillet bag altret. Retabel og korstræ stafferedes samme år af maler Paul Høm. Kristusfiguren, 191 cm høj, hænger i strakte arme med hovedet drejet til højre ned mod brystet. Ansigtet er langstrakt med åbne øjne og mund samt fuldskæg i store symmetriske krøller; to snoede hårlokker, (var i venstre side delvis brækket af) ligger på skuldrene (fig. 77). En snoet krone (nu igen med torne) om hovedet, så næsten hele panden er fri. Kun de åbne hænders tommelfingre er oprindelige. Sener og blodårer er markeret langs armenes indersider. Ud fra de bevarede spor at dømme, kan der også have været indfældede plastiske bloddråber ved naglehul, langs armene og en større »klase« ved hver albue (fig. 31). Ribbenene er fremtrædende med et dybt skåret lancesår i højre side, nu udlappet med fyrretræ, hvorunder der muligvis ligeledes var en større »klase« plastiske bloddråber. Det blødt drape-rede lændeklæde dækker venstre knæ og har nedhængende snip fra begge hofter. Knæene er bøjede, fødderne lagt over hinanden med højre øverst; kraftigt markerede hudfolder fra naglen

Fig. 30. Korbuekrucifiks fra o. 1375-1400 efter restaurering 1952 (s. 3373). N.J. Termansen fot. 1952. - *Chancel arch crucifix c. 1375-1400 after restoration in 1952.*

ud til tærne (dele af storetå fornyet). Figuren er hulet i ryggen, dækket med træ, der er fuldt udformet i skæringen.

En beslægtet fremstilling findes i Kirke Helsing (s. 1272), dog uden at Nykøbingkrucifikset kan henføres til den omtalte Petersdorf-mester.

Kristusfiguren står nu med en delvis oprindelig staffering, afdækket 1952, der er retoucheret og let kompletteret bortset fra på armene, hvor næsten al farve var gået tabt. Træet er flere ste-

der sikret med lærred, bl.a. over knæene og samlingerne på ryggen samt ved lancesåret, men også, ret usædvanligt, i hele den skægløse del af ansigtet. Figurens kridtgrund var meget tynd undtagen på lændeklædet, hvor den lå ret tykt. Figuren har lys hudfarve og over hele kroppen sår efter piskningen, malet som tre bloddråber fra en kort tværgående rift (fig. 32). Hår og skæg er brunt og tornekrone grøn. På lændeklædet synes der ikke at have været anden farve end blå, formodet at være smalte af restaura-

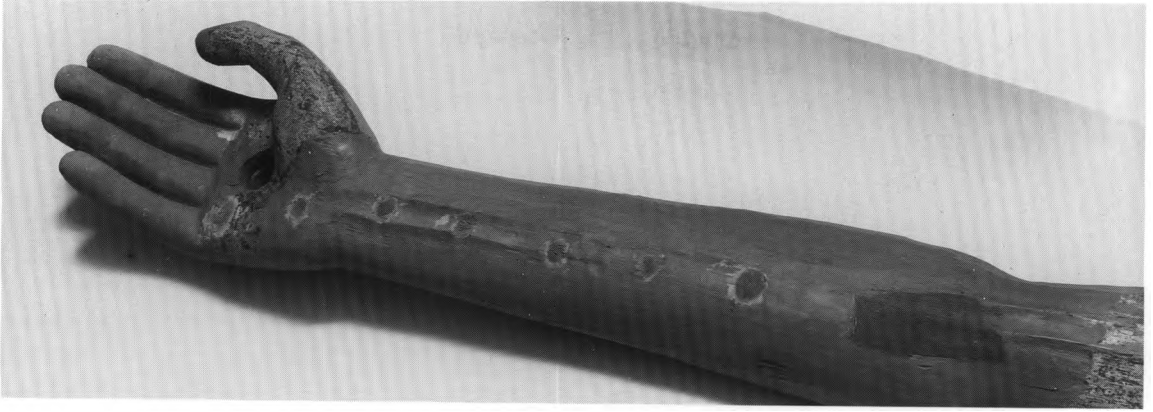

Fig. 31. Detalje af korbuekrucifiks (s. 3373), Kristi højre arm under restaurering, sml. fig. 30. N.J. Termansen fot. 1952. - *Detail of the chancel arch crucifix, Christ's right arm during restoration, cf. fig. 30.*

tor,⁹⁰ i klædets foer og de røde bloddråber malet direkte på den lidt gullige kridtgrund.

Ovenpå denne bemaling var to næsten identiske lag; bleg og kold hudfarve med bloddråber, hår og skæg brunt og grøn tornekrone samt hvidt lændeklæde med smalle kanter og højlys i guld, hvilket også prydede det lyseblå foer. Formentlig 1880, da Kristusfiguren blev istrøget og matteret, blev den malet med mørk egetræsdring.²⁴

Kristusfiguren har sikkert tidligere været placeret på korbuebjælken; 1746²⁷ og 1763³³ omtales bjælken i koret, dog uden at krucifikset nævnes. 1880 blev et Kristusbillede taget ned fra hvælvingerne og repareret.²⁴ 1907 lå det fastklemmt under kirkens orgel i kapellet, hvorefter det 1918 deponeredes i Odsherreds Museum, indtil 1936 i udstillingen, derefter på loftet.⁹¹

(†) *Altartavle*, med årstallet 1590, ifølge indberetning 1874. Muligvis en katekismustavle, formentlig med postament og storstykke, hvis skriftfelter, formodentlig i første halvdel af 1600'rne, overmaledes med scener fra Kristi liv. Tavlen er tidligst nævnt 1726, i forbindelse med en istandsættelse,²⁸ ligeledes 1737, da den blev repareret af Rasmus Snedker.⁹² 1840 indpassedes et maleri af Lucie Ingemann i tavlen. Forholdet bekræftes af en beskrivelse fra 1874: »Altartavlen, ..., er udført i italiensk Renæssancestil, og det meget uheldige Oliemaleri har Indskriften Lucie Marie 1838« og igen 1880.²⁴ Ved den indvendige restaurering dette år blev altartavlen ta-

Fig. 32. Detalje af korbuekrucifiks (s. 3374), Kristi venstre ben under restaurering, sml. fig. 30. N.J. Termansen fot. 1952. - *Detail of the chancel arch, Christ's left leg during restoration, cf. fig. 30.*

Fig. 33. Maleri fra o. 1590, forestillende Lad de små børn komme til mig, formentlig fra *†altertavles* postament (s. 3376). LL fot. 1981. - *Painting c. 1590, representing »Let the little children come unto me«, probably from *†altar-piece* pedestal.*

get ned og stillet i ligkapellet, indrettet i tårnrummet, der blev benyttet som midlertidigt kirkerum. 1907 oplystes, at der ikke var mere tilbage af tavlen, og den kan derfor have været blandt det bortsolgte inventar 1880.⁹³ Dog kan to malerier herfra være bevaret.

Et lille *maleri* (fig. 33), fra o. 1590, på træ, 28x114 cm, der efter motivets beskæring at dømme må have haft tilsvarende eller snarere smallere tilføjelser foroven og forneden, kan stamme fra tavlens postament. I siderne affaset som en fylding. Motivet er formentlig »Lad de små børn komme til mig« på trods af, at kun et lille nøgent barn er gengivet i Kristi favn. Omkring står moderen og tre mænd, apostle?, og i højre side en gestikulerende mand, måske apostlen Peter. I baggrunden gengives et træ og flere bygninger. Det synes at være malet direkte på træet, i mørke farver, især blågrønne, enkelte af kapperne er i *douce* røde farver. Opbevarede 1908 i orgelrummet (sydkapellet), hænger nu østligst på skibets nordvæg.

Det andet *maleri*, fra første halvdel af 1600'rne, forestillende Den sidste Nadver (fig. 34), 100x54 cm, på fyrretræ, med rundbuet afslutning foroven, er sandsynligvis fra tavlens storfelt. Under motivet skimtes en nu svært læselig versalindskrift på latin. I et højloftet rum med pilastre, bueslag osv. i pudset mur, sidder apostlene tæt rundt om et lille bord, med Kristus, der vel-signer brødet, i deres midte. Venstre arkadeåbning dækkes ved et forhæng over en stang, ligeledes delvis den højre, med udsigt til nattelandskabet bagved, foran hvilken to stager med

brændende lys og en opslået bog er placeret (i den brede karm eller på et højt bord). Farve-

Fig. 34. Maleri fra 1600'ernes første halvdel fra *†altertavle* (s. 3376). Den sidste nadver, malet ovenpå indskrift på latin. LL fot. 1981. - *Painting from the first half of the 17th century from *†altar-piece*. The Last Supper painted on top of a Latin inscription.*

holdningen er ret mørk, apostlenes dragter røde, gule og blå, mens Kristus, med stråleglorie, har hvid kjortel. Forhængene er grønne. Øverst til venstre er senere, formentlig 1823, ifølge en indskrift på bagsiden: »Beck d. 6 octbr. 1823« malet et nu næsten afslidt, rødt draperi. Tilmålingen kan eventuelt også være tilkommet ved hovedreparationen 1835, da H. L. Johansen fik 30 rdl. for malearbejde på tavlen.⁹⁴ 1840 må maleriet imidlertid være taget ud af altertavlen og sat i en forgyldt, 11 cm bred, senempire-ramme. 1860 blev det ifølge nok en indskrift på dets bagside, restaureret på bekostning af F. Schepelern, toldforvalter i Nykøbing. Nadverbilledet hang 1864 i selve kirken, formentlig i skibet,²⁴ 1880 i koret, og hænger nu på sakristiets østvæg.

Altertavlemaleriet (fig. 35), dateret 1838 og signeret Lucie Marie (Ingemann) i nedre højre hjørne, 178x93 cm, er malet med olie på lærred og forestiller Forklarelsen på bjerget.⁹³ Maleriet viser Kristus iført lilla kjortel og lyserød kappe, mens de fem apostle har gule, grønne, lilla, røde, blå og orangefarvede dragter. Klipperne er brune, med enkelte grønne planter i forgrunden, himlen er gul. 1839 ventedes den nye altertavle,⁹⁶ der afhentedes fra Sorø 1840 og derefter indpassedes (i tavlen).⁹⁷ Maleriet, nu i en enkel, forgyldt ramme, blev 1880 ophængt i skibet,²⁴ formentlig på vestvæggen hvor det hang 1907, men er senere, efter 1969, flyttet til sydkapellets vestvæg.

Et *†retabel* (sml. fig. 27), fra 1880, af en sleben og kanthugget sort skiferplade, med 82 huggede, forgyldte bogstaver, leveret af sten- og billedhugger H. Olsen.²⁴ Herover placeredes et *krucifiks* (sml. fig. 27), skåret 1880, af træ, af billedskærer W. Fjeldskov. Korstræet, 142 cm højt, med evangelistsymboler, Kristusfiguren 62 cm høj, nu i ligkapellet.⁹⁸

†*Kristusfigur*, købt 1861 hos hofgipsen V. Orlandi i København,⁹⁹ af gips, efter Thorvaldsen, formentlig kopi af statuen fra 1821, der 1839 opstilledes i Vor Frue kirke i København. Kristusfiguren opstilledes i sakristiet, formodentlig i nichen i det tilmurede nordvindue, omtalt sidste gang 1928?¹⁰⁰

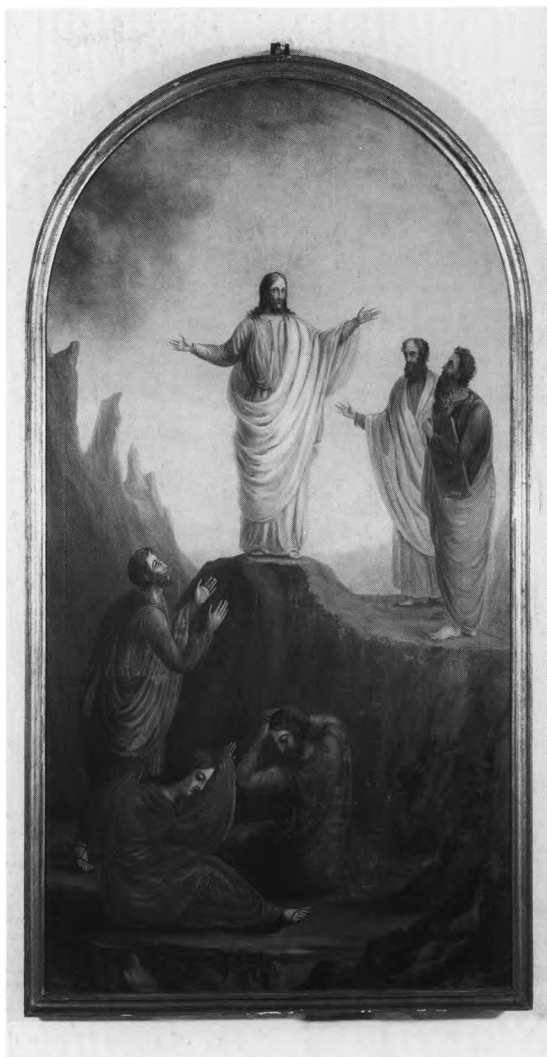

Fig. 35. Maleri dateret og signeret Lucie Marie (Ingemann) 1838 (s. 3377). Forklarelsen på bjerget, indsat i *†*altertavle 1840. LL fot. 1981. - *Painting dated and signed Lucie Marie (Ingemann) 1838. The Transfiguration, set in †altar-piece 1840.*

Altersølv. Kalk og disk fra 1667, da sølvet fra kirkens gamle kalk og disk indgik i det nye sæt, hvis vægt herved blev forøget med 8 lod til 32 lod.¹⁰¹ *Kalken*, med yngre bæger (fig. 36), er 22,5 cm høj og har sekstunget fod, med fodplade, i tre afsæt, de øverste fodtunger graveret langs kanten op til skaftet. Skaftleddene er seks-sidede med profilled ved overgangen til den runde, fladtrykte knop, som er forsynet med fem små rudebosser mellem foldeværksagtige led. På bosserne er graveret INRI, på den sidste

Fig. 36. Alterkalk udført 1667 af Jørgen Mortensen i København. Bægeret er fra 1761 (s. 3377). LL fot. 1981. - Chalice made in 1667 by Jørgen Mortensen of Copenhagen. The cup is from 1761.

et bladornament, ligesom på knoppen og skaft-leddene. Det gamle bæger blev 1761 gjort større, således at alle »Comunicanterne« kunne betjenes.¹⁰² På en af fodtungerne graverede versaler: »Anno 1668«, og på fodpladen to stempler: fir-kantet mestermærke med sammenskrevet IM for Jørgen Mortensen (Bøje 155) og Københavns-mærke 1667. Nederst på bægeret, lige over skaf-tet, er fire ret slidte stempler, nu knapt læse-lige,¹⁰³ men formentlig CJ over (17)61 for Chri-stopther Jonsen, København (Bøje 375).

*Disk*en, 14 cm i tv., flad og med cirkelkors på fanen, har under bunden to stempler som på kalkens fodplade.

†*Kalk og disk*, på tilsammen 24 lod sølv, blev 1667 genanvendt til kirkens nye kalk og disk.¹¹

†*Kalkklæde*, nævnes første gang i inventariet 1730, som et dækkelse af guld »fandor«²⁶ (fond

d'or, betegnelse for guldstof eller gylden-stykke),¹⁰⁴ med guldkniplinger til patellet. Om-tales sidst 1835, da det siges at være bortkommet 1822.²⁷

Oblatæske (fig 37), 1692, cylinderformet, 4 cm høj, 10 cm i tv., med smal bølgeliste foroven og forned på de lodrette sider og langs lågets kant. Det lidt hævede glatte låg har i cirkelfeltet graveret skriveskrift omgivet af bladkrans: »Niels Monsen Rask Haffuer Giffuet Denne Es-ske Til NyKiøbings Kierke 1695«. Under bun-den fire stempler: mestermærket IS over 1691 (Bøje 210) for Jacob Sørensen, Københavns-mærke 1692, guardeinmærke for Conrad Ludolf og månedsmærke jomfruen? I inventariet 1698 oplyses æsken at veje 12 lod 3½ qtr.¹⁰⁵ 1805 er æsken hos kordegnen og bruges til at hente oblater i.²⁶

Alterkande, fra 1968, ifølge graveret versalind-skrift under bunden: »Skænket af C V Christen-sen og hustru Kristine Christensen 1968«. Ster-lingsølv. **Alterkande* fra Den kongelige Porce-lænsfabrik, sort med guldkors og -kanter, 27 cm høj. Muligvis anskaffet 1845,⁶⁸ formentlig den, der blev afleveret på Odsherreds Museum 1967.¹⁰⁶ En †*fajancedisk* omtales i inventariet 1928?²²

Fig. 37. Oblatæske udført 1692 af Jacob Sørensen i København. Graveret indskrift fra 1695 (s. 3378). LL fot. 1981. - Wafer box made in 1692 by Jacob Sørensen of Copenhagen.

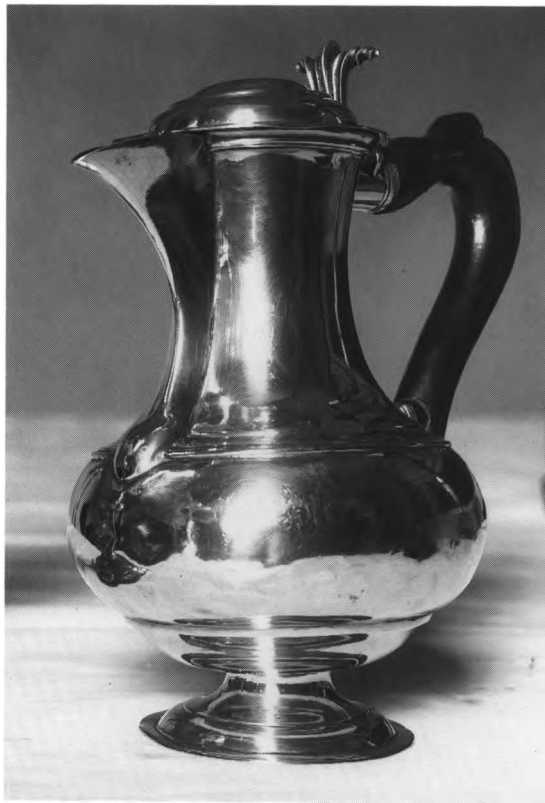

Fig. 38. †Alterkande fra o. 1740 muligvis udført af Ålborgmesteren Laurids Thomassen Holm (s. 3379). M. Mackeprang fot. 1918. - †Wine jug, c. 1740, possibly made by Laurids Thomassen Holm the master silver-smith in Ålborg.

†Alterkander. 1) 1642 blev en sølvkande, der stod på altret »til kirkens brug«, bortstjålet. 2) 0.1740, 19,5 cm høj, af kaffekandeform med træhank (fig. 38). Under bunden var to ret utydelige mærker; LH el. EH og måske årstallet 1742, formentlig for Ålborgmesteren Laurids Thomassen Holm (Bøje 1281). Kanden nævnes første gang 1763,³³ og bliver sidst noteret 1928?²² 1742 omtales en sølvvinkande til altret, vægt 39 lod 3 quint,¹⁰⁷ og igen 1746, muligvis denne †sølvflaske til altervinen. 1698 oplyses, at Niels Mogensøn Rasch, (jfr. oblatæske) også havde givet en ottekantet flaske, vægt 37 lod 2 qtr., til kirken.²⁷ Ca. 1730 erstattet af et †sølvkrus,²⁶ anført sidste gang 1751.³³ †Tinflasker. 1698 omtales en stor tinflaske på to potter,²⁷ der ifølge inventariet 1730 blev borte i Københavns store ildebrand (1728),²⁶ men igen var »forskaftet« år

1752, muligvis den i regnskaberne 1748 omtalte tinflaske på to potter til altervinen.³⁰ 1805 benyttes to †glasflasker, på »en heel og en halv Potte« hertil,²⁶ mens flaskerne 1823 rummede henholdsvis 3 pægl og ½ potte.⁶⁸

Ske, fra 1893, da en vinske i etui blev anskaffet,⁶⁸ stemplet AF for A. Fléron¹⁰⁸ og 826.¹⁰⁹ Skeen har snoet skaft, hvis øverste del er smykket med dragemønster.

Sygesæt. 1) Kalk og disk, fra 1676. Kalken (fig. 39), er 15,5 cm høj med flad, sekstunget fod. Såvel den spidsovale knop med indgrave-rede spidse tunger på over- og undersiden som det høje skaft, der er slankere end foden, indrammes af profileret. Lille bæger. På fodtungerne graveret skriveskrift: »Ny Kiøbings oc Rørvis Kalk oc Disk For de Syge F Gijlsch 1676«. På fodpladen et uidentificeret stempel, sammen-skrevet WA (fig. 78). Den tilhørende disk, 9,5 cm i tv., har en kun 1 cm bred fane med to graverede linier, og under bunden en indskrift:

Fig. 39. Sygekalk med graveret årstal 1676 (s. 3379). LL fot. 1981. - Chalice for the Sick, engraved date 1676.

»Nijkøbings oc Rørvis«. 1698 opgives vægten 18½ lod.²⁷ 1774 var berettelsestøjet brøstfældigt og ubekvem, og man ønskede derfor et nyt sæt: ».. som det nu bruges i Kiøbenhavn, med en Sølv Flaske i Beggeret og en Skrin oven paa, ...«,²³ men sættet repareredes i stedet året efter.²⁶ Opbevares i etui formentlig fra 1906.⁶⁸

2) Anskaffet efter 1981, af tin, fremstillet af Just, Danmark, bestående af kalk, disk og oblat-æske, henholdsvis nr. 508901, 2540 og 2660.¹¹⁰

†Sygesæt. 1645 omtales i Rørvig kirkes inventarium et sygesæt af sølv, bestående af kalk og disk, som Nykøbing havde halvdel i (jfr. s. 2074).¹¹ Sættet blev stjålet af svenskerne, hvorefter der 1665 skulle bekostes et nyt, til brug i begge menigheder, anskaffet 1676 (jfr. nr. 1).

Alterstager (fig. 40), 1842, 68 cm høje, støbt hos hofgørtler H. Dalhoff, Bredgade 160 i København.³⁰ Stagerne, der er en forenklet og mindre version af Dalhoff's store kandelabre til Vor Frue i København (DK. Kbh. By, 1, s. 188, med fig. 114), har en firesidet fod hvilende på løvefødder. Det glatte skaft har forneden akantusblade, tilsvarende dekoration under kraven foroven. - Syvarmet *stage* med sekssidet glat fod i tre afsæt hvorpå er graveret med skriveskrift: »Nykøbing Sj. Kirke 1926«.

†*Alterstager*, hvis messing blev benyttet til støbning af de nye stager 1842,³⁰ efter at den ene var brækket samme år.⁵⁰ Stagerne omtales i inventariet 1698 som store,²⁷ og 1835 beskrives de som ældgamle og beskadigede.⁵⁰

†*Alterbøger*. 1698 ejede kirken en gammel latinsk bibel, folio, meget ødelagt af møl, og en meget fordærvet Frederik II.s Bibel, folio (fra 1589), hvis første bevarede blad var Gen.(Første Mosebog) 14. kap., det sidste fra Act.(Apostlenes gerninger) 28 kap. samt en »Lutheri Postilla Latina« temmelig ved magt, som Rørvig kirke havde »betalt de halve penge udi«. Derudover fandtes en alterbog, quarto, noget forslidt og hårdt behandlet, muligvis det nye Rituale nævnt i regnskaberne 1685 og 1686 samt en Resens Bibel med D. Svannings Summarier (Resen-Svaningske Bibel 1647), i fire dele, octavo. 1746 fandtes både den latinske og Frederik II.s Bibel, Luthers postil og alterbogen, quarto.²⁷

Fig. 40. Alterstager fra 1842, støbt hos H. Dalhoff i København (s. 3380). LL fot. 1981. - *Altar candlesticks from 1842, cast by H. Dalhoff of Copenhagen.*

1763 var den latinske bibel borte, mens de tre andre fremdeles blev opført i inventariet.³³ Kun et gammelt graduale og en alterbog opregnes 1805,²⁶ og 1823 lå en gammel og en ny alterbog på altret, mens tre gamle alterbøger var placeret i degnestolen.⁶⁸

Messehagler. 1) 1892, rødt fløjel med guld kors og -kanter, af skjoldtypen. 2) Første halvdel af 1900'rne, gylden silke med stramajbroderi i uld, forside skjoldformet. 3-6) Anskaffet tredje fjerdedel af 1900'rne, Dansk Paramenthandel, i de fire liturgiske farver, hvid, rød og grøn, af »silkebrokade«, og violet, afuld. 7) 1993, udført af Elisabeth Hofman, hvid med guld i mønsteret.

†*Messehagler*. 1663 var det ifølge synet nødvendig at få nyt for i haglen, muligvis den samme røde kaffa messehagel bræmmet med guld »spitzer Half Neder« omtalt 1698.²⁷ 1722 betales for to messingplader til messehaglen, der samtidigt »tilrettegøres« med nye bånd.²⁸ 1730 var haglen af rødt fløjls med guldkors, og fik 1747 tre par store †*sølvhægter*,²⁶ vægt 1½ lod.¹¹¹ Selv om der 1770 klagedes over messeklædernes tilstand,²³ benyttedes formentlig den gamle hagel, omtalt både som af fløjls og kaffa og med guldgalon, frem til 1833. Samme år anskaffedes en ny af rødt fløjls med guldgalon, der solgtes igen 1892,⁶⁸ da den nye messehagel blev indkøbt.

†*Messeklokker*. 1) 1663 betales af Mads Olsen Møller for den ene klokke i spiret. 2) 1664 købes nyt reb til den klokke, som hænger i spiret. Samtidigt oplyses klokken vægt at være 16 mark (ca. 4 kg.).¹¹ Nævnes igen 1673 og omtales sidste gang 1679, da den beskrives som ganske ubrugelig.²⁷

De to messeklodder har givetvis hængt i spiret over koret,¹¹² der blev nedtaget 1698, jfr. bygningsbeskrivelsen. Mindst en har været betjent fra korgulvet, hvilket et nu tilmuret klokkeerbshul i hvælvet og slidspor på ribben, nærmest lige over altret, vidner om.

†*Skriftetavle*, omtales første gang 1746²⁷ som et »lidet tægne-bræt« i skriftestolen i koret.¹¹³ 1763 var den fremdeles i koret, og det oplyses, at der var huller udi,³³ nok beslægtet med skriftetavlen fra Viskinge (s. 1883, fig 37). 1805²⁶ og igen 1819³⁰ nævnes den i sakristiet, sidste gang 1823.⁶⁸

Alterskranke, fra 1900'ernes første halvdel, af smedjærn med små, forgyldte græske kors.

†*Alterskranker*. Formentlig benyttedes kun løse ryslæderpuder ved alterfoden, nævnt første gang 1698,²⁷ brugt af menigheden ved altergang,²⁶ muligvis frem til 1761²³, da alterfoden lige var blevet forandret, så der var plads til et større antal kommunikanter, måske med et jerngitter, omtalt 1834.²⁷ Året efter forfærdigedes nyt knæfald af I. Hoyer, malet af H. L. Johansen, hvilket 1836 omtales som et fast knæfald foran og på siderne af altret,³⁰ 1877 omtalt som

gelænder, med rette vinkler. 1880 betales snedker Fred. Larsen bl.a. for balustre.²⁴

†*Bogstol*, sortmalet, omtalt første gang 1746,²⁷ i koret, hvor den fremdeles nævnes 1763.³³ Det kan være denne bogstol, der fra 1805²⁶ frem til 1823⁶⁸ registreres som den ene bogstol, uden beklædning, af de to i prædikestolen. Muligvis analogt til Bedsted (DK. SJyll. s. 1731) kan bogstolen have været opbevaret i prædikestolen og benyttet af degnen, på gulvet, når præsten var anden steds i embedsforretning.

Fig. 41. Døbefont af gotlandsk kalksten, senromansk (s. 3381). LL fot. 1981. - Late Romanesque font of Gotland limestone.

Font (fig. 41), senromansk¹¹⁴, af hvidgrå, gotlandsk kalksten, 90 cm høj, 70 cm i tv., svarende til Rørvigs (s. 2074), men i nyere tid ret ophugget. Såkaldt eksportfont, med fod, skaft og kumme hugget hver for sig, samlet med cement. Cirkulær, let hulkelet fod, let konisk skaft med vulst ved overgangen fra foden, nu sat omvendt på,¹¹⁵ og lav kumme med næsten lodrette sider. 1746 var fonten placeret i tårnrummet, hvorfra den 1834 blev flyttet op i koret, i det

Fig. 42. Dåbsfad nr. 1 af messing o. 1550. (s. 3382). LL fot. 1981. - Baptismal dish no. 1 of brass, c. 1550.

nordvestre hjørne,²⁷ og året efter malet af H. L. Johansen.³⁰ 1880 betales stenhugger C. Sørensen for hugning af døbefonten,¹¹⁶ der samme år afpudsedes og opsattes, formodentlig ved korbuens nordre side. 1957 slibes og opstilles den i skibets nordøstre hjørne.

Dåbsfade. 1) (Fig. 42), o. 1550 skænket 1726 af Tønnes Nielsen Roeskilde, af messing, tv. 41,5 cm, sydtysk. I bunden drevet fremstilling af Syndefaldet med Adam og Eva under Kundskabens træ, sml. Felsted, (DK. SJyll. s. 1883). På den 6 cm brede fane stemplede ornament og graverede initialer, T.N.S.R. over 1726, antagelig skænket til kirken dette år.¹¹⁷ På fanens bagside graveret »Tønnes Nielsen Roeskel 1726«.¹¹⁸

2) Skænket 1620, af tin, 70 cm i tv. med 8 cm bred fane og 8,5 cm dybt. Det helt enkle fad har på fanen en versalindskrift: »Anno 1620 hafver Hans Chrestensen med sin hvstrv Ingeborg Anders daater gifvet dete beken til Nykiobings kierce«.

Dåbskande, købt 1894⁶⁸, af messing, 35 cm høj, balusterformet korpus, hvælvet låg og stor bøjlebank. †*Tinflaske,* omtales første gang i inventariet 1730,²⁶ beskrives 1746 som en gammel forstødt tinflaske på et par potter²⁷ og nævnes sidste gang 1823.⁶⁸

†*Fontelag* (sml. fig. 27) fra 1860, af træ, udført af drejermester L. Gottschalk. 1880 blev låget malet.²⁴

Over fonten hænger nu en forgyldt *due*, tidligere over prædikestolen, formentlig den drejermester L. Gottschalk betales for 1860.²⁴ Deponeret på Odsherreds Museum o. 1918 (inv. nr. 1219), igen i kirken fra 1957.

Korbuekrucifiks, se alterprydelse.

†*Korgitter.* 1773 fik Rasmus Snedker betaling for at reparere »afdeelningen« mellem kirken og koret,²⁶ og 1805 bortsolgt ved Nykøbing bys auktioner to gamle halvdøre, tidligere stående foran koret.³⁴

Prædikestolen (fig. 43), har været udsat for flere ændringer. Ifølge pastor Thornebys indberetning havde den 1758, »neden under ved foden« årstallet 1636,¹¹⁹ opgangen er yngre, formentlig fra 1880.¹²⁰ Kurvens fem fag er vandret

Fig. 43. Prædikestol formentlig fra 1636 med senere ændringer og tilføjelser. Staffering fra 1957 (s. 3382). LL fot. 1981. - Pulpit, probably from 1636 with later changes and additions. Polychromy from 1951.

Fig. 44a-c. Vor Herre og evangelisterne Markus og Lukas på prædikestol, sml. fig. 43 (s. 3383). LL fot. 1981. - Our Lord and the evangelists St. Mark and St. Luke on the pulpit, cf. fig. 43.

delt i storfelt og højt frisefelt af en forkrøppet liste over de glatte hjørneafskæring med evangelistfigurer, hvoraf Mattæus og Johannes er nyskåret 1773,¹²¹ med Vor Herre i midten. Storfelterne har arkader med bruskværksfladsnit, de øvre felter er glatte, indrammet af profillister. Evangelistfigurerne med deres symboler står på plader over bøjler, herpå reliefversaler: »S Matthe«, »S Marcus«, »Salvator mundi«, »S Lucas« og »S Iohannes« (fig. 44a-c). Over dem sidder bøjler med englehoveder (fig. 45). Femsidet underbaldakin med bøjler, samlet fornedet over et englehoved mod væggen. 1755 var Christian IV. s navn og nogle adelige våbener bevaret på stolen, samtidigt oplyses, at adskillige indskrifter og våbener på prædikestolen var gået tabt.¹²² 1758 omtales de adelige våbener over evangelisterne, og over Vor Frelser var skrevet Kristus.¹¹⁹ Mellem figurerne, sandsynligvis i arkadefelterne, var bibelske »tegninger« (malerier).

1726 repareredes stolen med nogle nye lister,²⁸ og 1737 fik den ny *†dør* med ny lås.¹²³ 1829 blev fyldinger og zirater herpå repareret³⁰ og fem år senere forhøjedes dens kant med fire tommer.²⁷ 1869 betalte drejermester L. Gottschalk for et englehoved, muligvis som erstatning for et bortkommet. Inden kirkens reparation 1880 nedtoges stolen af snedker I. Larsen og blev kørt hen i Willumsens gård. Samme år betalte snedker N. P. Rasmussen for at forfærdige en prædikestol,²⁴ mest sandsynligt en kraftig ombygning med genanvendelse af bl.a. arkadefelter, figurer og bøjler fra den gamle stol, foruden for trappe og panel. En *læsepult*, muligvis fra 1880, formodentlig lavet af dele fra stolen, 25 cm høj. *†Læsepult*, omtalt som bogstol i prædikestolen første gang 1805 (jfr. *†bogstol*).²⁶

Stafferingen udførtes 1957 af maler Paul Høm. Stol og opgang står med blågrå marmorering og rødt på fladsnit og profillister; figur-

Fig. 45. Englehoved på bøjle på prædikestol, sml. fig. 43 (s. 3383). LL fot. 1981. - *Angel's head on a pulpit corbel, cf. fig. 43.*

erne og bøjler med englehoveder forgyldte. Læsepulten er grå, i to nuancer, og med forgyldte detaljer. 1835 maledes stolen af H. L. Johansen,¹²⁴ formentlig i lys perlegrå med marmoreringer i og igen 1880,²⁴ da den var egetræsfarvet med hvide skabelonerede mauresker på sort bund i fyldingerne.

1752 var prædikestolen ophængt på pillen mellem skib og kapel med opgang fra kapellet vest for pillen.¹²⁵ 1827 ønskedes ny opgang til stolen. 1874 påpegedes, at den burde flyttes.⁵⁰ Siden 1880 ved korbuens sydside.

†*Timeglas*, anskaffet 1741, til prædikestolen,¹²⁶ med fire glas.³³ 1880 var timeglasset i stykker og kasseredes.²⁴

Stolestaderne er faste bænke med ryglæn og vægpaneler fra 1880, da der fremstilledes 38 nye, 32 i skibet og 6 i kapellet, foruden 5 lange stolestadebænke på en forhøjning i tårnrummet, de sidstnævnte lavedes af snedker I. Larsen. Ved sidste restaurering er foretaget ændringer i placeringen. 1880 blev alle egetræsådet og matheret.²⁴ Står nu afrensede.

†*Stolestader*. Allerede inden første halvdel af 1600'rne har kirken nok haft tre rader stolestader og løse bænke i det brede toskibede rum, foruden bænke i kapellet. 1693 havde de 14 mandestole fem stader i hver, mens de 15 kvindfol-

kestole midt i kirken hver med fire,¹²⁷ bortset fra 2. stol, ved den øverste pille, der kun havde to stader.¹²⁸ Længst mod vest i denne række var to åbne stole. I de 12 kvindestole langs nordvæggen var også fire stader, derudover var her fem åbne stole. Tilsyneladende har mange eller alle stolestader haft døre. 1834 blev dørene lukket med udvendig anbragte klinker.²⁷ En *vrider, med indskårne initialer, sammenskrevet LML og årstallet 1698, stammer formentlig fra stolestaderne, nu i Odsherreds Museum (inv. nr. OHM 1425). I kapellet var 1751 fire åbne stole med fire sæder i hver.¹²⁷

Før 1666 omtales en lukket stol,¹¹ ved nordvæggen 1744.²⁷ En anden, nok under tårnbuen, tilkom 1728,²⁸ mens en tredje, muligvis i skibets nordvestre hjørne, byggedes 1779.¹²⁷ 1834 blev stolene ved den søndre side beskrevet som meget brøstfældige og uregelmæssige, mens stolene i kapellet var aldeles ubrugelige. 1835-36 nyopsattes kirkens stolestader samt lukkede og åbne stole med genanvendelse af brugbare dele fra det tidligere stoleværk,²⁷ formentlig overvejende med tilsvarende placering som tidligere. Mandfolkestolene langs sydvæggen, kvindestolene i en rad midt i rummet, mellem og nord for søjlerne, og lukkede stole langs nordvæggen og under tårnbuen. Også i kapellet og under orglet blev igen opsat åbne stole. Samtidigt malet af H.L. Johansen, med en lys perlefarve, både udvendig og indvendig,¹²⁹ og muligvis med marmorerede fyldinger og malede numre. Ved restaureringen 1880 blev alle stole, stolestader og bænke nedbrudt og solgt på auktion som pindebrænde.

Fæste mod betaling af mands- og kvindestole omtales første gang 1663.¹¹ I stolestadeanordningen 1696 påpeges, at afgift for stolestaderne skulle betales til Phillipi Jacobi dag (1. maj, jfr. fornyelse af gravsten), mens de åbne stole i kapellet kunne benyttes afgiftsfrit. 1744 oplyses, at foruden pladserne i kapellet kunne de åbne stole ved skibets nordvæg indtil videre disponeres uden afgift, af de fattige og ungdommen.²⁷ Inden 1801 blev imidlertid også opkrævet betaling for disse pladser.¹³⁰ Fyldig dokumentation vedrørende kirkestolenes benyttelse og betalingen

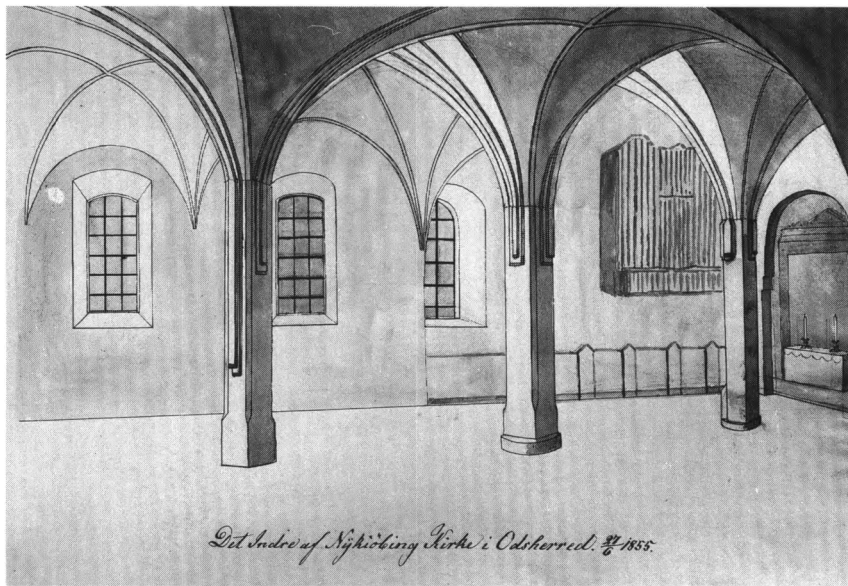

Fig. 46. Indre set mod nordøst. Tegning af Burman Becker, dateret 27. jun. 1855. (Kgl. Bibl.). - Interior to the north-east. Drawing by Burman Becker, dated 1855.

for pladserne er bevaret gennem tre stolestadebøger fra 1685 indtil dette gik af brug 1867.¹³¹

Ifølge et skøde fra 17. jan. 1643 tilhørte tre stole, den øverste mands- og kvindestol,¹³² der i gammel tid skulle være solgt til Hermans Witfeld¹³³ og Maren Juel (jfr. $\dagger$ herskabsstole), og den anden øverste på den lille række (langs nordvæggen?), borgmester Jørgen Mortensen (søn af borgmester Morten Tuesen, $\dagger$ 1618, jfr. $\dagger$)gravsten) som fri og urokkelig ejendom (jfr. lysekroner nr. 1).¹³⁴ 1696 noteredes disse stole at tilhøre byfoged Hans Jørgensen Grundtvig på samme betingelse som hans salige fader, borgmester Jørgen Mortensen. Hans Jørgensen Grundtvigs tjenestepiger sad i stolen på den lille rad. Også de to rådmænd, Niels Zandersen og Knud Dinesen, der udi hver sin stol havde det yderste stade, disponerede på livstid over deres pladser uden afgift. 1706 betalte Morten Hansen Grundtvig imidlertid for den øverste stol ved koret, eftersom kongens lov (Christian V.s Danske Lov 1683) tilholdt, at ingen arvelige stader måtte være.¹²⁷ Samtidigt fæstede han af samme grund den øverste kvindestol til sin hustru, Mette Ibsdatter.¹³⁵ Efter de høje herrer

doctors ordre 1752 blev den øverste mandsstol igen fri for afgift for øvrigheden, dvs. byfogeden, der på denne tid var ene øvrighedsmand, og officer, dog ikke for byfogedens søn, der var borger i byen og derfor måtte betale for sit eget stade. Ved opsætning af byfoged Mantix' lukkede stol 1779 (nr. 3) blev staderne i den tidligere byfogedstol, den forreste mandsstol, taget bort. I den anden kvindestol forundtes samtidigt fri stadeplads for kapellanens og skoleholderens koner (jfr. $\dagger$ præstekonens stol). 1755 behagede det kirkens høje forsvarer at forunde byfogeden de første stader i den første stol til hans familie uden nogen afgift.¹²⁷ Kirkeværgen Frantz Dahl og hans kone sad 1801 henholdsvis i femte stol langs sydvæggen og 12. stol i mellemste rad. Som enke (jfr. $\dagger$ alterklæde) benyttede hun samme stol 1805.¹³⁶

Siddepladserne i kapellet nævnes første gang 1669, da tre stole blev istandsat.¹¹ 1744 omtales disse stole som åbne,³⁰ og 1751 noteres 13 stole, i forsvarlig stand, der i over 50 år upåklageligt er blevet besiddet. Året efter oplyses, at nogle af stolene i kapellet står lige ved siden af og næsten ude ved prædikestolen.¹²⁵ I fortegnelsen over

Fig. 47. Indre, set mod nordvest. NE fot. 1994. - *Interior to the north-west.*

kirkens stole og stolestader fra henholdsvis 1801 og 1805 fortælles, at stolene blev benyttet af fattige borgere og daglejere, mens deres koner sad i stolestaderne mellem de lukkede stole langs nordvæggen,¹³⁷ fra 1804 delvis under det nyopsatte orgel.¹³⁸ 1827 var kun få navne opført begge disse steder,⁶⁸ mens de 1812 og 1832 ikke mere var udlejet.³⁰

†*Præstekonens stol* nævnes første gang i regnskaberne 1663, da Lauridz Snidcher udførte to nye døre til stolen.¹¹ 1692 blev den næstøverste stol i den midterste rad forfærdiget på kirkens bekostning til *kapellanens* og *skolemesterens* hustruer.¹²⁷ 1696 omtales samme stol som ny og alene og fri til sognepræstens hustru og hendes børn, dog skulle der her også være plads til kapellanens og rektors hustruer, indtil andet belejligt stolestade kunne blive ledigt.²⁷ Fremdeles

1801 og 1805 havde præstekonen en fri stol i dette stade. Efter ændringen 1836 benyttedes en af de lukkede stole (s.d.) til præstens familie.¹³⁹

†*Kordegns families stol*. Et stade indenfor kirkens kapeldør, som var alene for sig selv, formentlig i skibets sydøstre hjørne, og var fæstet bort 1753-61, blev senere overladt kordegn Jens Chr. Fischer (kordegn 1777, †1807) til at bygge en lukket stol på til hans familie.¹⁴⁰

†*Murede bænke*. Ved udgravning i korgulvet 1957 blev iagttaget murede bænke langs nord- og sydsiden, muret i forbandt med de to gulvtrin op til altret, men ikke med væggene. I syd havde den været ca. 170 cm lang og 54 cm dyb, fra andet trins fod til 20 cm øst for præstedøren, i nord fra samme trin til helt ind i vesthjørnet og derfra 175 cm langs triumfvæggens østside mod syd.

†*Lukkede stole*. 1) En lukket stol, i den nordre rad, »udi dend stoel Schabit er udi«, nævnes første gang 1666,¹¹ omtalt samme sted 1744.²⁷ 1751-56 var stolen fæstet af provst Hyphoff, der døde 1756, til sidst uendelig fattig,¹²⁷ og lejes derefter ud til Cornet von Mylent.¹⁴¹ Det er formentlig også denne stol, sognepræst Hans Thornebye fæster 1758, og som fra 1772, udlejes til S. Schou,¹²⁷ hvis familie, købmand N. K. Schou,¹⁴² benytter den frem til nyindretningen 1836 og derefter fæster en lukket stol med omtrent samme placering i nogle efterfølgende år.¹⁴³

2) 1728 betalte Jens Thomsen for det øde sted ved kalkhuset,²⁸ sandsynligvis pladsen under tårnbuen, og indrettede her en lukket stol, som 1738 blev fæstet af Hans Birch,¹⁴⁴ fra 1744²⁷ og helt frem til 1800 benyttede Niels Birchs familie denne lukkede stol, nedenfor den nederste pille i mellemste rad.¹²⁷ 1801 betegnet som Lunds lukte stol og 1805 lejet af landinspektør Aschlund, indtil 1824.¹³⁶ Stolen blev først udlejet igen 1827 til postmester Holm.¹⁴⁵

3) 1778 søgte og fik byfoged Mantix tilladelse til at opsætte en lukket stol »i en øde krog, der falder i øjnene, når man kommer ind i kirken og går fra altret ret gennem kirken«, sandsynligvis i skibets nordvestre hjørne. Stolen blev bygget 1779.¹⁴⁶ 1801 sidder byfoged Kinderberg heri, og 1805 er den udlejet til Schanderup.¹³⁶ Købmand Munthe opføres som lejer 1812 formentlig indtil 1815, da byfoged Steenum overtager lejemålet, og stolen, efter direktionens ordre, blev tillagt byfogeden.¹⁴⁷ Allerede 1824 er den ledig igen,³⁰ men benyttes 1827 af byfoged Berner.¹²⁷ Inden ændringen 1834-36 var der således tre lukkede stole, men ikke desto mindre nævnes 1800 kun to, hvoraf den ene omtales som halvt lukket, mens den anden var forsynet med vinduer.²⁷

Som følge af nyindretningen 1835-36 var der syv lukkede stole,¹⁴⁸ seks langs nordvæggen, hvoraf den ene noteredes som blind, uden sidepladser, og en på samme sted som tidligere, under tårnbuen, alle seks benyttedes formentlig med lås og nøgle.¹⁴⁹ Indtil o. 1852 sad præstefamilien afgiftsfrit i den ene halvdel af den østligste stol. Derefter blev alle pladserne heri

fæstet af byens fremtrædende borgere.¹⁵⁰ Dernæst kom den blinde stol, mens den tredje disponeredes gratis af byfogeden, 1845-48 byfoged Bang, og fra o. 1849 af justitsråderne Berg og Svanenskjold. De øvrige stole fæstedes af købstadens andre ledende familier, bortset fra den lukkede stol i tårnbuen, som pastor Budde-Lunds familie, ligeledes uden omkostninger, benyttede fra o. 1852.

†*Skriftestole*,¹⁵¹ 1) Ved synet 1663 ønskedes en stol stoppet og overslået med læder, til skriftestedet i sakristiet, foruden en skammel samme sted.²⁷ Dog repareredes den gamle stol 1669;¹¹ samtidigt anskaffedes foran denne en skammel, der blev fornyet 1723²⁸ og 1737,³⁰ nævnt som en lang skriftestammel i sakristiet. Inventariet 1730 omtaler fire stk. raskes gardiner til skriftestolen,²⁶ der tilsyneladende fremdeles stod i sakristiet, men inden 1746 blev flyttet ud i koret, hvor den stod sammen med to knæskamler og skriftestavlen.²⁷

Fra 1750 frem til 1823 havde kirken to skriftestole, den ene i sakristiet mens den anden var i koret, hvilket ikke er usædvanligt i kirker med flere præster, i Nykøbing provst og kapellan.¹⁵²

2) 1750 havde provst Hyphoff på egen bekostning ladet indrette en ny skriftestol til kapellanen,¹⁵³ hr. Thaarup,¹²⁵ lavet dels af den forrige skriftestol (†skriftestol nr. 1) og dels af den gamle degnestol (s.d.), og placeret den i koret, formentlig i sydvesthjørnet, mellem degnestolen og kordøren. I denne forbindelse opstod en strid mellem provsten og degnen Bertil J. Rosendahl (degn 1746, forflyttet 1753 til Græsted, Frederiksborg amt) om de forskellige stoles placering i rummet.¹⁵⁴ På biskop Harboes¹⁵⁵ ordre blev denne stol samme år flyttet fra koret til sakristiet.¹⁵⁶ 1763 stod en lang og en kortere skammel for skriftestolen.³³ 1778 anmodedes om et rækværk af træ rundt om stolen og om at den måtte males perlefarvet.²³ 1805 var der plads til mindst 24 på de lange bænke foran stolen.²⁶ 1823 omtales den sidste gang som skriftestol med otte tilhørende blåmalede bænke,⁶⁸ herefter, indtil 1928?, beskrives stolen som en lænestol,²² der 1852 fik to nye arme.²⁴ Den stod på en forhøjning, muligvis fra o. 1835,²⁷ nu omgivet af ni

malede bænke til kommunikanterne, begge dele tilpasset og repareret 1880.²⁴

3) Hyphoff bekostede 1750 endnu en ny skriftestol,¹²³ til sig selv, der blev placeret i koret, formentlig midt på nordvæggen.¹²⁵ 1763 omtales den fremdeles i koret, med fire grønne rask gardiner, muligvis fra den gamle stol (jfr. nr. 1) og med to knæskamler, en i stolen, den anden foran.³³ I inventariet 1805 benævnes stolen i koret første gang præstens $\dagger$ stol,²⁶ med fire stk. grønne rask gardiner, der også nævnes 1823, sidste gang præstens stol omtales.⁶⁸

Degnestol (fig. 48), sammenstykket af ældre og yngre panel, nu på to fag. Forsiden har fire af profillister indrammede fyldinger. De nederste glatte, mens de øverste har skæringer fra o. 1550-1575 i form af bladværk med fligede blade, der ender i masker. Fyldingerne slutter sig til en gruppe stoleudsmykninger i Nordvestsjælland, bl.a. i Ruds Vedby (s. 1004) og Kundby (s. 647). Foroven afsluttet af tandsnit- og profillister. Den vestre kortside har to smallere glatte felter. Stolen står nu med gråblå og grå marmorering, snitværket blegt grønt og gult, smalfyldingerne blå og profillisternes hulkel rød, malet 1957 af Paul Høm. I korets nordvesthjørne.

Fig. 48. Degnestol sammenstykket af dele fra forskellige tider, de ældste fra o. 1550-1575 (s. 3388). LL fot. 1981. - *Parish clerk's chair pieced together from parts of various age, the oldest c. 1550-1575.*

Degnestolen nævnes første gang 1663 da materiale købes til den stol i koret, skolemesteren sidder i.¹¹ 1746²⁷ omtales stolens skab.¹⁵⁷ 1750 benyttedes 2/3 af degnestolen til den nye skriftestol (†nr. 2).¹²⁵ Resten, ifølge brev fra degnen Rosendahl til biskop Hersleb¹⁵⁸ fra 1750, blev et så stort stykke, som hans person kunne stå udi, brugt til den nye degnestol.¹²⁵ Tidligere havde stolen været så lang, at Rosendahl med tre eller fire af sine egne børn eller disciple kunne sidde heri. Inden 1750 havde den stået ved korets vindue og lysning, sandsynligvis midt på sydvæggen, men blev nu placeret på et af de mørkeste steder i koret, bag kordøren i en vrå, formentlig på vestvæggen, muligvis tæt op ad korbuen, da der også skulle være plads til kapellanens skriftestol (jfr. †nr. 2). Ifølge Hyphoff flyttede Rosendahl på eget initiativ degnestolen foran kordøren i sydvæggen, efter at have spigret igen og tættet døren med ler. Derudover havde han haft den frækhed, fremdeles ifølge Hyphoff, at fremstille en bæk til sine egne børn mellem sin stol og skriftestolen, selv om der var plads nok på skolebørnenes bænke. 1778 fik degnen en ny stol, sandsynligvis den, der 1805 nævnes med påslagen bogstol og offerbræt,²⁶ mens omtalen 1864 begrænser sig til en stol for degnen med tilbehør. 1873 påsattes en ny plankefod af snedker I. Larsen, og 1880 betaltes snedker Fred. Larsen for en »tildels« degnestol, enten med genanvendelse af materiale fra degnestolen eller muligvis fra den ene skriftestol fra 1750.²⁴ 1835 maledes stolen perlefarvet af H.L. Johansen,¹⁵⁹ og 1880 fik også den en egetræsådring.

1663 stod stolen i koret,¹¹ lige inden 1750 placeredes den ombyggede, mindre stol formentlig på korets vestvæg, men stod 1750 foran præstedøren.¹²⁵ 1778 ønskes degnestolen flyttet fra koret til et mere bekvemt sted,²³ hvilket nok ikke blev gennemført i og med stolen både før og efter renoveringen 1880 stod i korets sydvesthjørne, muligvis indtil 1957, da stolen fik sin nuværende plads.

†*Herskabsstole*. I 1700'ernes tredje fjerdedel sås på den øverste mandfolkestols gavle initialerne: H. W. F. og »Withfelds« våben, for Arild Huitfeld, også kaldet Harald, ugift, lensmand på

Dragsholm fra 1597 til sin død 16. dec. 1609.¹⁶⁰ Sognepræst Hans Thornebye omtaler 1758 et andet våben på den øverste mandfolkestol, på den forreste ende til det store gulv, muligvis på herskabsstolens østre panel. Det beskrives som et adeligt våben med to halve heste over et skjold med fire felter. Det kan muligvis tilskrives en senere lensmand på Dragsholm 1641-45, Jørgen Vind, hvis våben har en halv stejle hest i en kurv som hjelmmerke. Ud fra den mangelfulde beskrivelse kan der alternativt henvises til slægten Juel-Vind, dog uden personangivelse. Allerede i Jørgen Vinds tid som lensmand (1641-44) ser det ud som om stolen, 17. jan. 1643, gik over til at være borgmesterstol (jfr. ovf.), hvilket bekræftes af oplysningen om at stolens anden ende bar byens våben, da samme stol siden var blevet magistratens.⁵⁹

Den øverste kvindestols dør var også flankeret af våbener.¹⁶¹ På venstre side sås en stjerne i skjoldet og en stjerne over hjelmen, og på højre side, en halv enhjørning, over hjelmen standter med faner, våbener henholdsvis for Juel og Skram, fru Maren (Marinne) Juel til Refstrup fædrene og mødrene våbener. Hun blev 1577 gift med Herman Juel til Åbjerg og Alsted, lensmand på Dragsholm 1587-95, der muligvis har ejet en af de største gårde i Nykøbing by.¹⁶²

†*Bænke*. 1668 blev lavet skamler til børnene i hørerens (lærerens) kammer,¹¹ formentlig sakristiet, da der samme år og sted repareres et vindue med jern for, sandsynligvis i sakristidøren. 1730 noteredes i inventariet to siddeskamler og en lang skammel til ungdommen samt en lang bæk.²⁶ 1746 stod i sakristiet en høj bæk med bag-og sidesmækker og i våbenhuset noteredes en ny bæk;²⁷ 1763 omtales både en skammel til ungdommen ved degnestolen i koret, en lang siddebæk til ungdommen nede i kirken og bænken i våbenhuset.³³ 1805 nævnes to enkelte og en dobbelt bæk til kordegnen, sandsynligvis en fejlskrivning for kordrengene, nok de samme, som 1812 benyttedes af kordrengene, der fra 1821 kaldes skoledrengene.²⁶ 1848 sad skoleungdommen fremdeles i koret,¹⁶³ på seks blåmalede bænke, der 1864 omtales som egemalede.²⁴ 1848 var i skibet eller kapellet derudover

Fig. 49. Jernbeslået *egetræskiste fra 1600'rne eller 1700'rne antagelig til kirkens dokumenter (s. 3389). Nu i Odsherreds Museum. NE fot. 1995. - *Iron-bound *oak chest, 17 th or 18th century, probably for church documents.*

fem lange blåmalede bænke og to korte, med ryg.¹⁶⁴ Til forhallen (våbenhuset) fremstilledes og egetræsmaledes to nye bænke 1872.²⁴ Af disse nævnes de fleste også 1928.²²

†*Brudebæk*. 1805 omtales en brudeskammel med opsats og knæleskammel, hvorpå der 1819 var tvende lysearme (jfr. lysearme nr. 4-5).³⁰ Bænken nævnes sidste gang 1823.⁶⁸

†*Møbler i sakristiet*. 1730 var i sakristiet, foruden skriftestolen med tilhørende bænke, også et fyrrebord,²⁶ der 1742 omtales som gammelt,¹⁰⁷ og 1805 stod de tre almisstavler herpå.²⁶ 1823 var det gamle fyrrebord blåmalet, og 1881 fik præsten nyt bord.²⁴ Derudover omtales 1730 et lille sort offerbord, som kapellanen havde bekostet til fornøden brug, men som ikke tilhørte kirken og derfor ikke indlemmedes i inventariet.²⁶ Ikke desto mindre var et bord på fod igen noteret 1751.³⁰ Alle sakristiets vægge har formentlig været beklædt med brystpanel op i ca. 1 meters højde. 1873 reparerede snedker I. Larsen ældre paneler og opsatte ca. 2,5 meter nye. Samme år blev de egetræsådret. Syv år senere nedtoges de, kasseredes og nye sattes op af snedker R. Gottschalk.²⁴

Lille *kiste (fig. 49), fra 1600'rne el. 1700'rne, jernbeslået egetræ, 50x35 cm og 38 cm høj, med en lås og to kramper slået ind i træet, formo-

Fig. 50. Pengebøsse nr. 1 af kobber med graveret indskrift og stempel fra 1759 (s. 3390). NE fot. 1995. - Money box no. 1, copper, with engraved inscription and stamp from 1759.

Fig. 51. Stempel på pengebøsse nr. 1, sml. fig. 50. Københavns tre tårne over 1759 (s. 3390). NE fot. 1995. - Stamp on money box no. 1, cf. fig. 50.

dentlig til hængelåse, på begge sider af låsen. Jernet er nu rustet væk i bunden og kistens nedre del, men naglerne er bevaret. Træet står ubehandlet, mens jernet er rødt, muligvis mønjebehandlet. I inventariet 1805 oplyses, at kirkens dokumenter opbevares hos kirkeværgen i et jernbeslået skrin med lås og to hængelåse,²⁶ formentlig den endnu bevarede kiste. 1823 fandtes den fremdeles hos kirkeværgen,⁶⁸ nu på Ods herreds Museum (inv. nr. 1344).

†Kiste til kirkens ornamenter omtales første gang 1730,²⁶ men allerede 1663 blev der fremsat ønske om en kiste til kalk, disk og kirkeklæder. 1746 stod den sorte egekiste, med lås og nøgle og hvis fire knapper (fødder) var rådnet væk, i sakristiet,²⁷ placeret samme sted 1763.³³ Ligeledes i 1805, da dens indhold var kirkens alterkande, kalk, disk, forskellige tekstiler og gamle bøger mm.,²⁶ men den blev inden 1823 flyttet fra sakristiet til et andet sted i kirken,⁶⁸ sandsynligvis til tårnrummet. Her endte den beskadede og udtjente kiste sine dage efter 1826 som opbevaringssted for kirkens graverredskaber.³⁰

†Vægskab, fra 1856, med perlefarvet låge forsynet med lås og nøgle. Fjernet 1880.²⁴ I sakristiet.

†Pengeblok, omtales første gang 1728, da blokken fik en taskelås og en hængelås i stedet for de to låse, der var slået i stykker af indbrudstyve. 1805 stod egeblokken, til frivillige gaver, næst inden for kirkedøren.²⁶ 1835 fæstes den med to vinkeljern,³⁰ og 1856 males den sorte blok hvid, men er atter sort 1864. Udgår af inventariet 1880.²⁴

Pengebøsser. 1) Købt 1759, af kobber med lås og nøgle (fig. 50), 18 cm høj, konisk med let hvælvet låg og pengetragt.²⁶ En øsken nederst på den ene side er sandsynligvis til fastgørelse med en kæde. På korpus inskription med skrift »Nye Kiøbings Kirke Bøsse« og ved lågets hængsel et stempel, Københavns tre tårne over 1759 (fig. 51). Bøssen, der 1978 blev fundet på varmeværkets grund i Nykøbing Sjælland,¹⁶⁵ var brudt op antagelig i forbindelse med tyveri. 1790 laves ny fod til †gueridonon (lille bord) at sætte den på i våbenhuset.²⁶ Ifølge inventarierne opbevarede bøssen i sakristiet, og stilledes på

en piedestal i våbenhuset, og efter dettes nedrivning,¹⁶⁶ formentlig i skibet indenfor kirkedøren. Bøssen, der fra 1848 er i fattiggasserens værg, benyttes ved bryllupper, til frivillige bidrag til de fattige,²⁴ fra 1872 måske til andet brug. Opbevares nu i sakristiet.

2) 1900'rne, af messing, efter tegning af Martin Nyrop. På skibets vestvæg, syd for tårnbuen.

**Pengebøsse*, forfærdiget 1856, af sortmalet blik, 25 cm høj, og svarende til kobberbøssen. Samtidigt blev hertil købt en piedestal med fod, der 1857 omtales som perlefarvet. Fra o. 1914 i Odsherreds Museum (inv. nr. 1046). 1880 fremstilledes til bøsserne to hylder i skibet.²⁴

†*Bækken*, eventuelt til indsamling af penge, som i Kalundborg (s. 3178). 1763 omtales i koret en gammel sort læderstol til at sætte bækkenet på.

Tavle, formentlig fra 1856, da en tavle blev forfærdiget og hvidmalet, fyrretræ, 44x28 cm, med profileret, forgyldt ramme. Med sort fraktur på hvid bund er malet: »Glemmer ikke at gjøre vel og at meddele, thi saadanne offire behager Gud vel. Ebr. 13,16.« Tilsvarende tavle i Rørvig (s. 2079). Ses på fotografi fra 1918 på skibets sydvæg, øst for døren til vestibulen, nu ophængt i tårnrummet, vest for nuværende indgangsdør. 1864 nævnes en tavle over blikbøssen,²⁴ men bliver efter 1880 tilsyneladende benyttet over kobberbøssen.¹⁶⁷

†*Tavle*. 1872 omtales en tavle over bøssen til de vandlidte til opråb om frivillige gaver til de ramt af katastrofen 1872, formentlig den, der udgår af inventariet efter 1880.²⁴

Pengetavle, (fig. 52), formentlig fra 1600'ernes anden fjerdedel, rygskjoldet 22 cm højt, skuffen 19x14 cm og 5 cm høj med enkel profilering foroven og forneden. Skuffen er delvis dækket af en udtunget plade. På rygskjoldets forside ses reliefskåret fremstilling af Peter i flagrende kappe og med stor nøgle i venstre hånd og lukket bog i højre. Apostlen er omgivet af barokkartouche. Beslægtet med tavle fra Arresthusets kirkesal, nu i NM. (DK. Kbh. By 6, s. 104). Omtales første gang 1722.²⁸ Kan have haft en vedhængende sølvbjælde, kan muligvis være

Fig. 52. Pengetavle fra o. 1625-50. Apostelen Peter med nøglen omgivet af barok-kartouche (s. 3391). LL fot. 1981. - *Collection tray, c. 1625-50. Shown in a baroque cartouche, St. Peter with the key.*

den, Lars Laurisen gik rundt i kirken med ved de fire højtider, fra 1726 og 21 år frem.¹²⁵ I inventarierne mellem 1763³³ og 1819³⁰ omtales de to ud af tre tavler med sølvbjælder. Nu sortmalet og opbevares i tårnrummet.

†*Pengetavle*, mellem 1743¹⁰⁷ og 1848 omtales en tredje tavle, der i 1848 blev repareret af sned-

Fig. 53. **Pengetavle* fra 1700'ernes første halvdel. Nu i Odsherreds Museum (s. 3392). NE fot. 1990. - **Collection tray, 1700-50.*

Fig. 54. Orgel fra 1994, bygget af Gunnar Fabricius Husted, Fredensborg. Tegnet af Rolf Graae (s. 3393). NE fot. 1995. - *Organ built by Gunnar Fabricius Husted of Fredensborg in 1994. Designed by Rolf Graae.*

ker A. Høyer og sortmalet foruden forgyldt af H.L. Johansen.²⁴

**Pengetavle*, (fig. 53), fra 1700'ernes første halvdel, sortmalet eg, med udsavet rygskjold, 21,5 cm højt, og skuffen måler 20x14 cm, 4,5 cm i højden, delvis dækket af en udtunget plade. Nævnes første gang i inventariet 1730²⁶ og kan lige som den foregående have haft sølvbjælde. Fra o. 1916 i Odsherreds Museum (inv. nr. 1219).

Af de nuværende *dørfloje* er formodentlig kun egetræsdøren i tårnets sydside fra 1880, mens døren til vindeltrappen fremstilledes 1893,³⁵ præstedøren i korets sydside, der genåbnedes ved sidste restaurering, kom til 1957, og den mellem kor og sakristi lavedes 1961.²² Dørflojene mellem skib og tårnrum opsattes 1993.

†*Dørfloje*. Efter at svenskerne havde borttaget porte og døre 1660,⁴ fik kirken 1663 ny sakristidør, købt af mester Hans, foruden en til den lille

dør ud til kirkegården, formodentlig korets præstedør, udført af Lauridz Snedker. I sakristidøren var der et lille vindue med jerngitter for, isat 1665.¹¹ 1735 sattes et bræt i døren i stedet for vinduet.²⁶ 1765 blev dørene anstrøget med oliefarve,¹⁶⁸ og 1827 udskiftedes sakristidøren,³⁰ 1861 fornyedes døren mellem sakristi og kor.⁵⁰ Allerede fra første halvdel af 1700'rne benyttes præstedøren kun lejlighedsvis, når lig, der skulle begraves i koret, blev båret ind, men var ellers tilspigret.¹²⁵ 1848 betales H.L. Johansen for at male en dobbelt dør med vindue over,²⁴ nok hovedindgangen gennem den 1835 opførte vestibule.²⁴ 1868 fremstilledes en ny dobbelt, egetræsådt fyldingsdør med rundt vindue over til det nye våbenhus.²⁴

Orgel (fig. 54), 1994, med 26 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Gunnar Fabricius Husted, Fredensborg. Disposition:

<i>Hovedværk (manual I)</i>	<i>Svelleværk (manual II)</i>
Gedaktpommer 16'	Rørløjte 8'
Principal 8'	Gamba 8'
Blokløjte 8'	Principal 4'
Oktav 4'	Gedaktfløjte 4'
Rørløjte 4'	Rør quint 2 2/3'
Quint 2 2/3'	Spilfløjte 2'
Oktav 2'	Quint 1 1/3'
Terts 1 3/5'	Oktav 1'
Mixtur IV	Scharff II
Trompet 8'	Obo 8'

Pedal

Subbas 16'
Principal 8'
Gedakt 8'
Oktav 4'
Rausquint II
Fagot 16'

Tremulant for svelleværk. Kopler: II—I, I-P, II-P. Manualomfang: C-g^{'''}, pedalomfang: C-f. Elektronisk setzeranlæg. Enarmet, ophængt trakturmekanik. Mekanisk og elektrisk registratur. To faltebælge.

Orglet er tegnet af Rolf Graae i samarbejde med orgelbyggeriet. Hovedværk, svelleværk og spillebord er samlet i ét hus ved nordskibets vestvæg. Hovedværksfacaden, med piber af tinlegering, udgøres af to ensdannede, symmetriske

pibefelter med svunget overkant; herunder er det andet manualværk anbragt bag en svelledørsfront. Pedalværket er opstillet ved vestfagets nordvæg i ét stort, todelt hus, hvis facade-felter er udformet analogt med hovedværkets. Pibefeltet i den vestre afdeling er trukket 46 cm tilbage og rummer Subbas 16's asketræspiber i åben opstilling; den østre afdeling, hvor de resterende pedalstemmer er placeret, har prospektpiber af glødet kobber. Bemalingen i gråblå og turkis nuancer er udført af Mogens Jørgensen.

**Orgel* (fig. 56), 1966, med 16 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Tegnet af Rolf Graae i samarbejde med orgelbyggeriet. Opstillet midt i sydkapellet, med nordvendt facade og spillebord. 1994 flyttet til Nørre Næra kirke, Odense amt.

†*Orgler*. 1) 1804, med seks stemmer, bygget af Johan Christian Gronenberg, København.¹⁶⁹ Disposition:

Manual
Principal 4 fod
Gedagt 8 fod
Fløte 4 fod
Oktav 2 fod
Nasat 3 fod
Cedetzima 1 fod

Gedagt og Fløte var oprindelig tænkt bygget af fyr, men efter ønske fra kirkeinspektionen blev alle orglets piber fremstillet af tinlegering. Klaviaturet, af eg, havde sorte undertaster og hvide overtaster.¹⁷⁰ Vindladen var af eg, med pibebrædder af fyr, fjedre og pulpetråde af messing og pulpetposer af skind. Trakturanlæggets veller og velleramme var af fyr, medens registermekanikken havde veller af eg og arme og vipper af jern.¹⁷¹ De to bælge, der ydede et vindtryk på kun 16°, var af fyr, med lameller af eg, »dog kons med en fold, som er det beste for vindens Egalitet«. Orgelhuset og den perlemalede facade var af fyr og prydedes af billedskærerarbejder.¹⁷² Facaden havde klingende piber af tinlegering.¹⁷³ Gronenberg leverede to facadeforslag, men kun

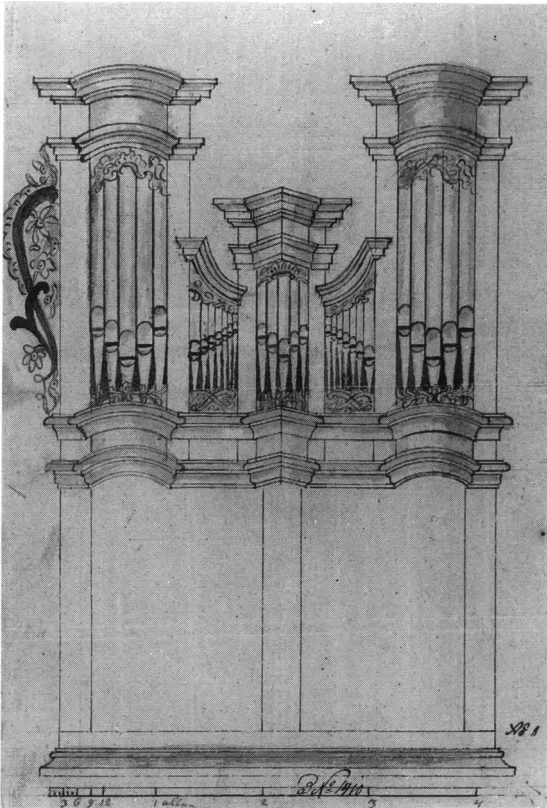

Fig. 55. Vraget facadeforslag til orgel, tegnet 1799 af orgelbygger Gronenberg (s.3394). Tegning i Landsarkivet. - *Rejected proposal for an organ case drawn in 1799 by organ-builder Gronenberg.*

den vragede tegning nr. 1, der viser et prospekt med tre tårne og to små harpefelter, er bevaret (fig. 55).¹⁷⁴ Burman Beckers interiørskitse 1855 (fig. 46) synes at vise, at facaden havde en mere massiv opbygning, uden den karakteristiske nedskæring på midten.¹⁷⁵ På samtidigt, perlemalet fyrretræspulpitur i nordskibets andet fag.¹⁷⁶ Orglet har antagelig været opstillet med sydvendt facade og bælghuset anbragt i nord.¹⁷⁷ Døren til pulpituret var forsynet med lås.¹⁷³ 1806 udvidede Gronenberg orglet med en cymbelstjerne samt et anhangspedal.³³ Det store, lavtsiddende¹⁷⁸ pulpitur gav anledning til en del kritik, og man overvejede 1829 at flytte det mod vest for at skaffe mere dagslys til skibets østre ende. Placeringen i nordskibets andet fag blev dog bibeholdt, men i forbindelse med en reparation 1835 ved P.U.F. Demant, Dalum, reduce-

redes pulpiturets areal til det halve, og orglet flyttes nærmere til nordvæggen; samtidig blev pulpitursiderne gjort skrå for at tilgodese lysindfaldet fra nabo vinduerne.¹⁷⁹ Brystningen, der var 1½ alen høj, blev af H.L. Johansen dekoreret med marmorerede fyldinger.³⁰ Bælgene må herefter have været anbragt under pulpituret.¹⁸⁰ Orglet repareredes 1850 af Jens Gregersen,¹⁸¹ 1855 af en unavngiven mester²⁴ og 1867 af Knud Olsen,⁶⁸ alle fra København.

2) 1880, oprindelig med otte stemmer, bygget af Knud Olsen, København; ombygget og udvidet 1909 af dennes efterfølger, I. Starup, og 1945 af I. Starup & Søn. Oprindelig disposition:¹⁸²

Manual

Bordun 16'
Principal 8'
Gedakt 8'
Fugara 8'
Octav 4'
Fløjte 4'
Quint 2 2/3'
Octav 2'

Manualomfang: C-f'. Mekanisk aktion, sløjfevindlade. Kassebælge.¹⁸³

Det beskedent disponerede instrument følte hurtigt for lille, og 1909 gennemførtes en udvidelse, der gav klangen mere fylde og bragte den i overensstemmelse med tidens fransk-romantiske idealer. Dispositionen omfattede herefter 13 stemmer, to manualer og pedal:¹⁸⁴

Manual I

Principal 8 Fod (1880)
Bordun 16 Fod (1880)
Fugara 8 Fod (1880)
Flüte Harmonique 8 Fod (1909)
Octav 4 Fod (1880)
Gemshorn 4 Fod (1909)
Octav 2 Fod (1880)

Pedal

Subbas 16 Fod (1909)

Manual II

Viola di Gamba 8 Fod (1909)
Gedakt 8 Fod (1880)
Voix celeste 8 Fod (fra c', 1909)
Fløjte 4 Fod (Gedaktfløjte, 1880)
Oboe 8 Fod (1909)

Kopler: II-I, I-P, II-P. Svelle for II. Klokkespil (indsat 1910). Manualomfang: C-f², pedalomfang: C-d². Mekanisk aktion, sløjfevindlader. Kassebælg.

Bælgene fra 1880 var åbenbart så rigeligt dimensionerede, at de uden videre kunne gøre fyldest i det udvidede instrument. En elektrisk blæser med vekselstrømsmotor blev installeret 1924 i en lydisoleret kasse bag orglet, idet bælgenes trædeanordning dog bibeholdtes, så den kunne benyttes i tilfælde af strømsvigt.¹⁸⁵ Manualværk

II var af pladsmæssige grunde anbragt oven på manualværk I, oppe under hvælvingen, hvor den varme luft gav anledning til stemningsproblemer. Ved ombygningen 1945 blev det derfor flyttet ned på niveau med de øvrige værker; kassebælgene bag orglet blev fjernet, og en ny faltebælg placeredes under podiets gulv. Samtidig blev orglets klangbillede ændret radikalt: de varme, romantiske fløjte- og strygestemmer forsvandt og gav plads for et antal lyse og gennemtrængende neobarokke registre. Disposition: (16 stemmer, to manualer og pedal):¹⁸⁶

Manual I

Bordun 16' (1880)
Principal 8' (1880)
Rørfløjte 8' (1880/1945)
Oktav 4' (1880)
Gemsehorn 4' (1909)
Oktav 2' (1880)
Mixtur IV (1945)

Manual II

Quintatøn 8' (1909/1945)
Gedaktføjte 4' (1880)
Blokfløjte 2' (1945)
Terzian 1 3/5'-1 1/3' (1945)
Oktav 1' (1945)
Cymbel III (1945)
Obo 8' (1909)
Svelle

Pedal

Subbas 16' (1880)
Principal 8' (1945)

Manualomfang: C-f², pedalomfang: C-d². Én frikombination. Pneumatisk aktion, sløjfevindlader for manualværkerne, keglevindlade for pedalværket. Faltebælg (1945).

Fig. 56. *Orgel bygget 1966 af Th. Frobenius & Co, Kgs. Lyngby, nu i Nørre Næra k. Odense a. (s. 3393). Tegnet af Rolf Graae 1964, Ole Olesen fot., i Musikhistorisk museum. - *Organ built by Th. Frobenius & Co, Kongens Lyngby in 1966, now at Nørre Næra church, Odense amt. Designed by Rolf Graae.

Orglet stod på en 3 fods forhøjning i sydkapellets vestre fag, adskilt fra østfaget af en mur.¹⁸³ Pulpituret afgrænsedes ud mod kirkeskibet af en balustrade, ved hvilken et sangkor i en periode havde sin plads.¹⁸⁷ Ved ombygningen 1945 bestræbte man sig på at få lyden fra orglet bedre ud i kirkerummet: skillemuren blev nedrevet indtil

ca. 10 cm over podiegulvet, og i stedet opsattes en tremmewæg med indbyggede døre, der gav adgang til orgelforhøjningen. Et tilsvarende tremmewærk opsattes mod nord til erstatning for facaden fra 1880. Tremmewæggen og tremmefacaden var tegnet af Einar Andersen, med forbillede i Maribo domkirkes orgelfacader.¹⁸³ Spillebordet var placeret i orgelhusets nordre gavl. Orglet kom i privateje 1968.¹⁸⁸

Salmenummertavler (sml. fig. 16 og 27).

1) 1800'ernes sidste halvdel, 123x60 cm, opdelt i syv vandrette felter af profilerede lister, til skydenumre. I øverste og midterste felt fastlimede plader hvorpå er malet med sort fraktur: »For Prædiken« og »Efter Prædiken«, sml. Rørvig (s. 2080). Lys grå med gråblå og røde lister, hvide skydenumre. 1902 (jfr. fig. 27) på skibets østvæg mod syd, nu ved døbefonten mod nord.

2) 1900'ernes anden fjerdedel, hvide med sorte og røde indramningslister, med søm til numre af metal.

†*Salmenummertavler*. 1) I inventariet 1730 nævnes en sortmalet salmetavle,²⁶ der 1751 omtales som en sortmalet skrivetavle til salmers påskrift,³⁰ formodentlig den samme som opbevarede i våbenhuset 1763.³³

2) 1800 anskaffedes seks nye tavler til kirkens numre,²⁶ sandsynligvis de, der ses på et fotografi fra 1902 (sml. fig. 27). De sortmalede tavler, havde tunget øvre afslutning og hjerteformet udsavning til ophængning, øverst malet med hvid antikva »Nye Numre«, til kridt, sml. Rørvig (s. 2080). 1862 fattedes den ene,⁶⁸ mens de øvrige fem, fire i skibet, en i kapellet, benyttedes til 1928?²²

3) 1855 fremstilledes to tavler med 140 nummerbrædder, der maledes samme år. Seks år senere lavedes nok en, denne gang med 80 nummerbrædder, og 1881 tilkom endnu to tavler.²⁴

Præsterækketavle, fra 1966, tegnet af arkitekt Rolf Graae, hvidmalet møbelplade med sortmalet påskrift, udført af maler Leo Lund. Ophængt i kapellets nordvestligste niche.

iMaleri, 1700'erne, på lærred, Jesus i Getsemane have, omtales første gang 1880 i (syd)kapellet,²⁴ noteres sidste gang samme sted 1928?²² Ifølge en beskrivelse fra århundredets begyn-

Fig. 57. Lysekroner nr. 1 fra 1600'ernes første halvdel, skænket 1657 af borgmester Jørgen Mortensen og Boel Hansdatter (s. 3396). LL fot. 1981. - *Chandelier no. 1, 1600-50, donated by Mayor Jørgen Mortensen and Boel Hansdatter in 1657.*

delse sidder Kristus i et blåligt draperi, sammen-sunken og støttet af en engel, mens en anden, i en gylden sky, støtter korset. Tre apostle ses i baggrunden. Var ophængt på kapellets østvæg.

i Relief, formentlig udført af billedhugger Nielsine Petersen, Nyrup.¹⁸⁹ Af kalipasta (voksbehandlet gips), forestillende motiv fra Ruths historie.²² Skænket til kirken af frøken Møller i Holte, opsat 1933 i kapellets blænding, sandsynligvis på dets østvæg.

Lysekroner. 1) (Fig. 57) fra 1600'ernes første halvdel, skænket 1657 af borgmester Jørgen Mortensen og hustru Boel Hansdatter (jfr. †stolestader). Kronen har 2x8 S-svungne arme (mindst fem arme fornyet), hver med et midtled bestående af en slank delfin el. fisk og i den indre oprulningsende et fladt, kronet profilhoved, øverst kvindehoveder, nederst mandshoveder, samt otte pryddarme (en fornyet). Den rigt profilerede stamme af fladtrykte kugleled krones af 1600-tallets foretrukne topfigur, en flakt ørn (dobbelørn) og afsluttes forneden med en fladtrykt hængekugle med profileret knop. På hæn-

Fig. 58-59. Lysekroner nr. 2 fra 1600'ernes første halvdel, skænket 1676 af Knud Dinesen og Tomas Gibs (s. 3397). LL fot. 1981. Lysekroner nr. 3 formentlig fra 1600'erne, skænket 1722 af Peter Jensen Bredal og Maria Nielsdatter Roeskilde (s. 3397). LL fot. 1981. - *Chandelier no. 2, 1600-50, donated by Knud Dinesen and Tomas Gibs in 1676. Chandelier no. 3, probably 17th century, donated by Peter Jensen Bredal and Maria Nielsdatter Roeskilde in 1722.*

gekuglen en tolinjet indskrift med fordybede versaler: »Iørgen Mortensen: Borgemester: Nykøbing: oc hans k. hvst(r)ve: Boel Hansdatter forerede denne crone til Nykiøbings kircke anno 1657«. Nært beslægtet krone i Arrild (DK. SJyll. s. 1277). Kronens ene arm loddess flere gange, første gang af Anders Glarmester 1666, tilsyneladende uden tilfredsstillende resultat.¹¹ I inventariet 1730 bemærkes, at en arm og en prydarmer er ødelagte, og 1805 mangler syv arme,²⁶ dog omtales 1823 11 arme.⁶⁸ 1835 blev kirkens tre lysekroner renoveret og havde herefter igen det oprindelige antal arme.¹⁹⁰ Kronen hang 1698 ved koret, men var 1746 flyttet ned i kirken.²⁷ Lå 1900 i en kiste i kirken sammen med de øvrige kroner og lysearme. Nu monteret med elektrisk lys og nye lydeskåle ved de øverste arme; hænger mellem pillerne som nr. 2 fra øst.

2) (Fig. 58) fra 1600'ernes første halvdel, skænket 1676 af Knud Dinesen (jfr. $\dagger$ klokke nr. 4) og Tomas Gibs, der var svogre.¹⁹¹ Kronen har seks S-svungne arme formet som to havuhyrer, der bider om midtleddet og inderst ved skaftet en-

der i et mandshoved med hue i profil. Flade lydeskåle. Ovenover seks flade pryddarme udformet som S-svungne havfruer, også i profil (to fornyet). Det profilerede skaft med fladtrykte kugleled og skiveled, hvortil armene fæstes, krones af en fladt ørn, nu uden vinger, og har forneden en noget fladtrykt hænggekugle med dobbelt løvehoved og delfinhængering. På hænggekuglen indskrift med fordybede versaler: »Knud Dinesen oc: Tomas Gibs gifued denne crone til Nykiøbings kirke 1. ianuar (nu sammenskrevet) 1676«. Ifølge inventariet 1819 manglede to »zirater«,³⁰ sandsynligvis pryddarme, der formentlig erstattedes 1835.¹⁹² Fra 1698 nede i kirken,²⁶ efter restaureringen 1880 henlagt i kiste i kirken, inden 1902 ophængt i skibet, nu med indlagt elektrisk lys, vestligst i skibet.

3) (Fig. 59) sandsynligvis udført i 1600'erne, skænket 1722 af Peter Jensen Bredal og Maria Nielsdatter Roeskilde,¹⁹³ med otte S-svungne arme og samme antal pryddarme (en arm og en pryddarm fornyet). Flade lydeskåle. Skaftet er

Fig. 60. Lysearm nr. 1, af messing, muligvis nordtysk, fra 1600'ernes begyndelse og på formentlig samtidig smedejernsarm (s. 3398). LL fot. 1981. - *Candelabrum no. 1, of brass, possibly North German work, from the beginning of the 17th century, probably on contemporary wrought-iron bracket.*

profileret med fladtrykte kugler og skiveled, har foroven en flakt ørn, nu med kun en vinge, og afsluttes forneden af en stor hængekugle med profileret knop. Indskrift med fordybede versaler på hængekuglen: »Peter Iensen Bredal: oc Maria Niels daatter Roeskilde hafver gifvet denne livse krone til Nykiøbings kircke den 24 december anno 1722«. Beslægtede lysekroner i Holbæk (s. 2868 nr. 2 og 3). Allerede 1730 var kronens ene arm brøstfældig og ubrugelig, og fra 1805 savnes en pyntearm,²⁶ begge fornyet 1835.¹⁹⁴ Hang 1730 midt i kirken,²⁶ lå 1900 i kiste i kirken, men ophængtes inden 1902, nu østligst i skibet.

Lysearme. Kirken har haft usædvanlig mange lysearme, hvoraf fire med en pibe og en med to

piber er bevaret, mens en arm er gået tabt. Alle er fra før 1698, da seks lysearme nævnes i inventariet,²⁷ og alle var bevaret til efter 1900, da de igen var ophængt forskellige steder i kirken.

1) (Fig. 60) 1600'ernes begyndelse, muligvis nordtysk arbejde, med formodentlig samtidig smedejernsarm fæstet i væggen. S-formet arm med graverede akantusblade endende i delfinagtigt hoved med spillende tunge, havuhyre og masker i profil, også med udstikkende tunger i de to sving, nært beslægtet med lysearme i Faling (DK. Århus s. 2734) og i kirken i Travemünde, nær Lübeck samt en i Husby, Uppland, Sverige.¹⁹⁵ Den fæstes til smedejernet ved en bred ring, der omslutter en jerntap. Den forholdsvis sjældne arm af smedejern, der fungerer som et ekstra led, har kraftige vægjern og udsmykkes med volutranker og spiraler, tilsvarende i S. Peder i Næstved (DK. Præstø s. 104). Er sandsynligvis den lysarm, der nævnes første gang 1698 ved prædikestolen,²⁷ hvor den benyttes indtil 1869, da to bevægelige lampetter opsættes på prædikestolen.²⁴ Jernarmen genopsættes ikke efter 1880, men blev oppudset og forgyldt 1884 og henlagt under orglet, hvor Oldsagskommissionens repræsentant fik øje på den og ønskede den til Nationalmuseet.⁶⁸ Hang ved 1900'ernes begyndelse ligesom nu under buen til sydkapellet.

Fig. 61. Lysearm nr. 2, til to lys, fra 1600'ernes begyndelse (s. 3399). LL fot. 1981. - *Candelabrum no. 2 for two candles, very early 17th century.*

2) (Fig. 61) fra 1600'ernes begyndelse. Hvælvet vægplade med knyttet hånd hvori armen er fæstet, med graverede akantusblade på begge sider af et dobbeltled og en kurvblomst i det indre s-sving. To lysepiber sidder på delfinsmykkede tværarne, mellem dem står en lille romersk soldat med en standart, beslægtet med en i Store Fuglede (s. 1631 med fig. 31). Yderst på armen, ved tværmens midte, ses et ophængningshul, muligvis fra ophængning af $\dagger$ giverskjold, svarende til Helsingør S. Olai (DK. Frborg. s. 218f.). Hang 1698 i skibet,²⁷ på den midterste pille, til 1823,⁶⁸ efter o. 1900 på skibets vestvæg. Nu placeret ved døbefonten, på skibets østvæg.

3) (Fig. 62) renæssancetype, skænket 1674, beslægtet med flere andre på Sjælland: Køge S. Nikolaj, Stenløse og Skibinge,¹⁹⁶ sidstnævnte med overensstemmelser også i de mindre detaljer. I Nordvestsjælland bør nævnes Tuse (s. 612 med fig. 36) og Grevinge (s. 2359 med fig. 43). Den S-svungne arm med dyrehoved og akantusblade har treblad i de to sving. Hvælvet vægplade med rund holder og indskrift med versaler langs kanten: »Anno Nies Xander søn 1674 (spejlvendt) Mette Anders datter«. Lysearmen kan måske være den, der fra 1698²⁷ til 1848²⁴ alene oplyste kapellet og repareredes 1724.²⁸ I 1900'ernes begyndelse under buen ind til sydkapellet, nu ophængt på skibets østvæg, ved siden af prædikestolen.

4-5) (Fig. 63) to ens lysearme, skænket 1682, nært beslægtet med arm i Horsens klosterkirke. Hvælvet vægplade med holder udformet som en knyttet hånd hvorunder er graveret: »DAS CID Huiler her 1682« for borgmester Dines Andersen og hustru Cathrine Jakobsdatter, forældre til rådmand Knud Dinesen (jfr. $\dagger$ klokke nr. 4).¹⁹⁷ S-formet arm, hvor alle slyng med bladornamenter ender i en knop (lyseholdere fornyet). Er formentlig de lysearme, som fra 1698 omtales i koret. 1746 fortælles, at de er fastslået på bjælken i koret, nok på korbuebjælkens østside, muligvis for at markere en begravelse i gulvet, dog er begge piber (lyseholdere) borte (sml. bl.a. Ribe domkirke, DK. Ribe s. 501).²⁷ 1805 lå dele af lysearmene, pladen og stumper, i egetræskisten i sakristiet,²⁶ men genbrugtes tilsyneladende

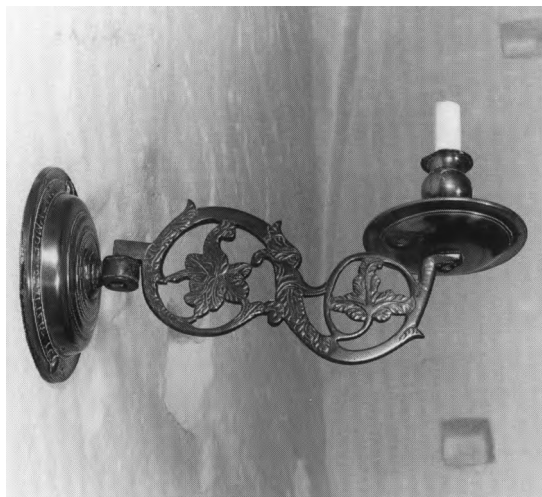

Fig. 62. Lysearm nr. 3, renæssancetype, skænket 1674 af Niels Sandersen og Mette Andersdatter (s. 3399). LL fot. 1981. - *Candelabrum no. 3, of the renaissance type, donated in 1614 by Niels Sandersen and Mette Andersdatter.*

dende før 1823 på knæleskamlen til brudefolket (s.d.).⁶⁸ Benyttedes derefter i koret indtil 1880,²⁴ herefter i skibet, fra 1900'ernes første tiår på vestvæggen også efter 1957, blev 1993 flyttet til nordvæggen, nærmest koret, ved døbefonten.

Fig. 63. To ens lysearme, nr. 4 og 5, skænket 1682 sandsynligvis af borgmester Dines Andersen og Cathrine Jakobsdatter, muligvis opsat i nærheden af deres grave (s. 3399). LL fot. 1981. - *Two identical candelabra, nos. 4 and 5, donated in 1682, most likely by Mayor Dines Andersen and Cathrine Jakobsdatter, have possibly stood close to their graves.*

Fig. 64. Kirkeskib, model af orlogsskibet »Øresund« oprindeligt navngivet »Dr. Caroline Mathilde«, bygget 1955 (s. 3400). LL fot. 1981. - *Ship, model of the man-of-war »Øresund«, originally called »Queen Caroline Mathilde«, built 1955.*

†*Lysearm*. 1698 omtales i inventariet en lyse-arm af hamret messing med en pibe,²⁷ nævnes som sådan sidste gang 1763,³³ men må have været i kirken i det mindste indtil o. 1900, da den beskrives i en indberetning. Armen var af drevet messingblik. Vægpladens ornamenter bestod af en bølgende stængel med cirkelrunde blade. Det cylindriske skaft, med skælmønster i trekantede felter, var monteret vandret indtil skaftringen, derefter opad og sluttede i en lydeskål med profileret underside udsmykket som pladen, men også med halvrossetter. Ud fra denne beskrivelse kan man formode, at den har været beslægtet med en i Helsingør S. Olai (DK. Frborg. s. 220 nr. 5) skænket 1764, men sandsynligvis udført i 1600'ernes midte og tysk importarbejde.¹⁹⁸ Fra 1698²⁷ til 1751³⁰ ophængt på den nederste pille i skibet, herefter omtalt neden i kirken. Ved vort

århundredes begyndelse på skibets østvæg, modsat prædikestolen.

Belysningen i øvrigt består af tretten væglamper, »Prismelampetten« til 15 lyspærer, og fire små lysekroner, til seks lyspærer, fra 1957, tegnet af arkitekt Rolf Graae, udført af Fog & Mørup.

†*Belysning*. 1) 1862 leveredes 78 lyselamper af N.P. Willumsen,⁶⁸ sandsynligvis lyseholdere til stolegavlene, omtales sidste gang 1864.²⁴ 2) 1899 fik kirken indlagt gasbelysning,⁶⁸ nok de en-, to- og trearmede lamper med matterede runde glaskupler på prædikestolen og skibets vægge (sml. fig. 27). 3) Elektrisk lys blev indlagt 1924, og lamper ophængtes i alle rum.²²

Kirkeskib. (Fig. 64) bygget og skænket 1955 af P.E. Christensen, Kastrup, tremastet fuldskib, orlogsskibet »Øresund« (oprindeligt navngivet Dr. Caroline Mathilde 1766, ændret til Øresund 1772) med to fulde kanondæk og et halvt agter (64 kanoner), 165 cm langt. Christian VII.s monogram og navnet på agterspejlet, skibspapirer blev ilagt, men er nu tilsyneladende væk.¹⁹⁹ Ophængt ved procession 1955.²⁰⁰ Hænger mellem 2. og 3. pille i skibet.

†*Lighbårer*. 1698 omtales i inventariet tre lighbårer, en vel ved magt til voksne lig, en vel ved magt til små lig og en meget forfalden til voksne lig.²⁷ 1730 opregnes kun to,²⁶ frem til 1823, da de nævnes sidste gang.⁶⁸

Tårnure, signeret og patenteret A. Funch, København 1856 (fig. 65 og 66), anskaffet 1857 for 565 rdl.⁶⁸ Værket er en ret udbredt støbejernsmodel, 87x80 cm, højde 31 cm, der går en uge, har stiftgang, jernpendul (ca. 170 cm langt) og detantudløsning for slagværket. Opsat på en træstol, jfr. indskrift malet på væggen: »Igangesat af P. Chr. Louv 1857.« Louv var Funchs medarbejder og senere afløser. Samme år byggedes nyt urhus ved klokkestokværkets sydvæg, lige bag urskiven.²⁴ Idag drives værket elektrisk (Euroclock).

Rund urskive, jævngammel med værket, med blå bund og forgyldte visere og romertal, opmålet gentagne gange.²⁰¹

†*Tårnure*. 1) Nævnt første gang 1662, da bl.a. jern til en stang, der førte fra kirkens værk og

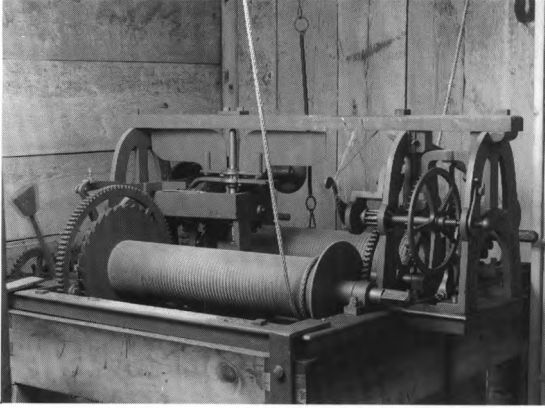

Fig. 65. Tårnurs, anskaffet 1857 (s. 3400). NE fot. 1994. - *Tower clock, acquired 1857.*

slog på den store klokke (jfr. † klokke nr. 2), blev købt fra Peder Smed. Ved synet året efter omtaltes nødvendigheden af et galleri med dør under sejerværket, hvilket sandsynligvis blev udført samme år, da Albert Smed betales for låsen hertil. Samtidigt genopsattes urværket efter fortingning med sejmageren i Helsingør. Gentagne gange repareredes værket, 1670 af urmageren på Tuse Næs,¹¹ mens urmager Christopher Sigmundus i Holbæk, der medtog urværket til sit hus, fik opgaven i 1718 og derefter stod for dets vedligeholdelse.²⁰² 1733 udførte urmager Jacob Hoff reparationerne, og herefter tilsås uret af forskellige klejnsmede, 1735 af Jacob Klejnsmed og 1741 af Jens Nielsen.²⁶ 1746 omtales sejerværket som næsten ubrugeligt, placeret under tårnet i dåben.²⁷ 1749 besluttet at lade uret reparere af en klejnsmed, der var i kongens tjeneste i Kronprinsens regiment, og samme år kautionerer Tønnes Roeskilde (jfr. dåbsfad nr. 1) for reparationens beløb.¹²⁵ 1750 skrives kontrakt med klejnsmed Johan Christopher Berens fra Nykøbing, der samtidigt forpligter sig til at vedligeholde uret i ti år. I denne forbindelse får han nøgle til kirkeværksdøren,²⁰³ nok døren i galleriet, omtalt 1663. 1750 omtales denne opbygning i tårnrummet som urværkets loft.¹²⁵

1760 skrev sognepræst Thonebye og byfoged Mantix til geheimeråd, stiftsbefalingsmand Holger Scheel og biskop, generalkirkeinspektør Ludvig Harboe, at et nyt ur til kirken var nød-

vendigt.²⁰⁴ Harboe ønskede, på egne og biskoppens vegne, et overslag herpå, hvilket blev givet 1764, da førnævnte Johan Christopher Berens og Laurids Nielsen sammen gav tilbud på et nyt sejerværk. Dog betales Berens fremdeles 1775 en årlig sum for vedligeholdelse af det gamle ur. 1783 synede Atken fra København kirkens ur og fandt det ubrugeligt,²³ hvorefter det solgtes 1785.²⁶

2) 1784, udført af klejnsmed Christen Pedersen Smed i Nykøbing. Thomas Eichel Bartholin²⁰⁵ ansøgte 1783 til stiftamtmand og biskop, om tilladelse til at anskaffe et nyt urværk. Heri refereres et tilbud, afgivet før september 1783, fra Christen Pedersen Smed. Værket skulle gå uden at optrækkes 8 á 9 dage, slå kvarter- og timeslag i tårnet og i kirken. En urskive, 5 kvarter i kvadrat med behørig udstaffering og ægte forgyldning, opsattes på den side af tårnet, der vendte ind mod byen (sydsiden). En tilsvarende ønskedes i kirken, ½ alen i kvadrat, også med forgyldning og engelsk udstaffet tinskive om, som på de engelske stueværker. Arbejdet skulle være udført til påske året efter. Derudover ville Christen Pedersen Smed påtage sig ansvaret for værket i ti år. Prisen ville beløbe sig til 250 rdl.²⁰⁴ Samtidigt betales for et urhus omtalt i regnskaberne som en kasse af brædder til det nye ur i tårnet.²⁶ I forbindelse med Colderins genopma-

Fig. 66. Tårnurs, patenteret A. Funch Kjøbenhavn 1856 (s. 3400). HS fot. 1995. - *Tower clock, patented by A. Funch of Copenhagen 1856.*

ling og forgyldning af urskiven 1801 oplystes den ydre skives mål at være 16 kvadratalen.²⁰⁶

I inventarierne omtaltes den lille urskive inde i kirken første gang 1805, med to små klokker, »en hængende ved hver side, der ved hammeren røres til sang« (jfr. †slagklokker).²⁶

1827 flyttedes tårnuret i forbindelse med nedtagning af de to gamle klokker (jfr. †klokker nr. 1 og nr. 2),⁶⁸ hvilket kan indicere, at det tidligere omtalte urhus var placeret i klokkestokværket. 1828 var en ny, formentlig udvendig, urskive fornøden,⁵⁰ for hvilken kobbersmed Jacobsen (København) fik betaling 1829,³⁰ antagelig den, som solgtes igen 1861.²⁴ Ved kirkens hovedreparation 1829 begyndte de næsten årligt tilbagevendende istandsættelser af urværket.⁶⁸ 1848 betalt H.L. Johansen for maling og ægte forgyldning af urskiven, og 1854 repareredes og genopsattes dette ur sidste gang foruden at dets visere blev overtrukket med kobber,²⁴ måske de, der nu opbevares i urhuset.

**Lysestage* (fig. 67), o. 1850, af jernblik, med rund skål, 12 cm i tv., i midten lysepibe. Stod tidligere i urhuset, nu i NM. (inv.nr. D1226/1995).

Fig. 67. Lysestage, anvendt i tårnrummet (s. 3402). HS fot. 1995. - *Candlestick used in the tower chamber.*

Klokker. 1) (Fig. 68) støbt 1786 i Frederiksværk af Johan Frederik Classen,²⁰⁷ givetvis af kirkens to mindste gamle klokker (†klokker nr.

3 og nr. 4).³³ Vægt ved støbningstidspunkt 318 pund (158 kg.),²³ tv. 65 cm. Indskrift med reliefversaler om halsen: »Soli deo gloria. Støbt ved Fridrichs wærck anno 1786.«. På begge sider af indskriften borter med rocailler og planteornamenter, tre lister ved overgang fra legeme til slagring, der delvis er slået af. Ophængt i slyngebom. 1776 nedtoges en af kirkens klokker og førtes til kanonværket for at omstøbes.²⁶ To år senere anmodede kirkeværge Birch øvrigheden om at rykke general Clausen (Johan Frederik Classen) for en klokke til kirken. Det påpegedes, at bestillingen herpå var afgivet to år forinden samtidigt med at Clausen fik udleveret kirkens to gamle klokker for at støbe den nye heraf. 1785 opfordres øvrigheden nok en gang til at rykke for klokken, og 1787 erfarede Bartholin, at klokken var færdig;²³ den fragtedes til Nykøbing og ophængtes samme år.²⁶ Ringes, muligvis frem til 1928, fra gulvet i tårnrummet.²⁰⁸

2) (Fig. 69) støbt 1828 af I. C. & H. Gamst, København.²⁰⁹ Samtidigt blev kirkens to gamle klokker, samlet vægt 6 skippd. og 4 lispd. (o. 984 kg.) fragtet til støberiet (jfr. †klokker nr. 1 og nr. 2).²¹⁰ Tv. 117 cm. Indskrift med reliefversaler om halsen: »Støbt af I. C. & H. Gamst. Kiøbenhavn anno 1828«. Over indskriften en akantusbort. Overtager muligvis den gamle, store klokkes (jfr. † nr. 2) funktion som slagklokke, hammeren ved uret flyttedes 1889, er fremdeles bevaret ved klokke nr. 3 (fig. 70).⁶⁸ Ophængt i slyngebom.

3) 1963, støbt i England, tv. 81 cm. Indskrifter med reliefversaler, om halsen: »Støbt af John Tayler & co. Loughborough. England« og på legemet: »Æren er Guds i det høje« og »Skænket til Nykøbing Sj. kirke af frk. Fanny Larsen«, ind mod klokkestolen mod nord: »A.D. 1963«, og ovenpå klokken: »237 Made in England 683«. Ophængt i slyngebom.

1955 forsynedes den største klokke med ringemaskine, »Concordia« fra Thubalka, Vejle, på samtidigt tømret forhøjning af stolen. Derud-

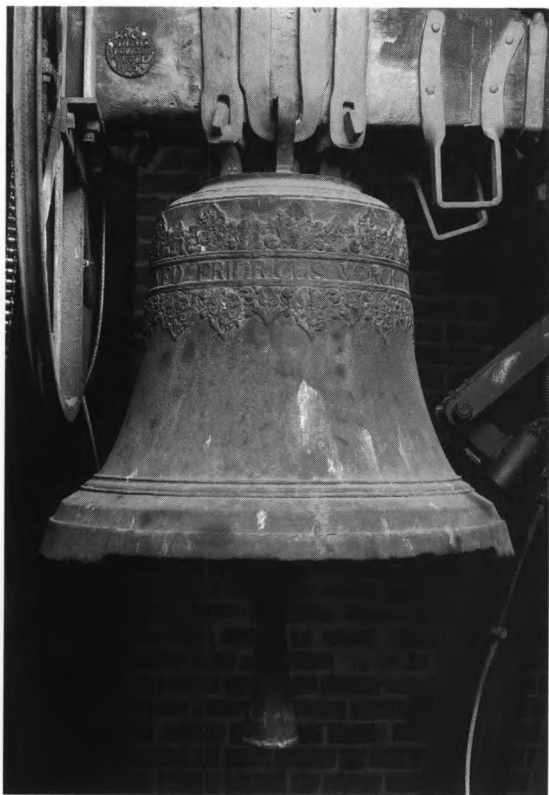

Fig. 68. Klokke nr. 1, støbt 1786 af Johan Frederik Classen, Frederiksværk (s. 3402). NE fot. 1994. - *Bell no. 1, cast by Johan Frederik Classen of Frederiksværk in 1786.*

over er to kimemaskiner monteret på den største og mellemste klokke af Thubalka, 1973.

†*Klokker.* Ifølge de tidligste oplysninger fra 1662 må der have været mindst fire eller fem, heriblandt †messeklokkerne i spiret (s.d.). Dette år betales for ligringning såvel med de tre mindste som med alle klokker. En, formentlig ti-klokken (jfr. † nr. 3), hang 1662 i lydhullet,¹¹ sandsynligvis i tårnet, de andre inde i tårnet, 1736 hang tre i klokkestolen.²¹¹ Indtil 1750 førtes rebene gennem de tre huller i tårnhvælvet (jfr. s. 3358), og klokkerne, de tre mindste, ringtes fra urværkets loft, men efter at degnen Rosendahl havde lavet et firkantet hul i loftet foregik ringningen fra kirkegulvet.¹²⁵ Samme år oplyses, at kirkens fire klokker ringes mindst seks gange hver dag.³⁰ Fremdeles 1805 betjenes tre, dvs. på dette tidspunkt alle kirkens klokker, fra gulvet,²⁶ 1819 dog kun den ene.³⁰

1) Middelalderlig, efter indskriftens ordlyd at dømme, muligvis fra slutningen af 1400'rne. Den latinske indskrift, bevaret i afskrift fra midten af 1700'rne,²¹² formentlig med en blanding af majuskler og minuskler lyder: »Alpha (et) O. (...) De(us) (et) ho(mo). O rex Chr(iste), veni cu(m) pace. Amen.«²¹³ (Alfa og Omega. (_____) Gud og menneske. Oh Kristus, vor konge, kom med fred. Amen). Det er muligvis denne, der 1683 omtales som »anden gangs« klokken, tilsyneladende kirkens næststørste.³³ 1722 betales Mikel Smed for en ny bøjle hertil.²⁸ 1759 fik anden gangs klokken ny knebel, og ved klokkestolens reparation 1782 nedtages og genophænges kirkens to største klokker,²⁶ efter at de to mindste var sendt til omstøbning 1777 (jfr. † nr. 3 og nr. 4).¹⁰² Omtales 1827 som revnet og bliver samme år, samtidigt med kirkens største klokke (jfr. † nr. 2) nedtaget til omstøbning hos I.C. & H. Gamst, København.²¹⁴

Fig. 69. Klokke nr. 2, støbt 1828 af I.C. & H. Gamst, København (s. 3402). NE fot. 1994. - *Bell no. 2, cast by I.C. & H. Gamst of Copenhagen in 1828.*

2) Støbt 1629 af Felix Fuchs, København, med indskrift, bevaret i afskrifter fra 1750'erne: »Denne Klokke har ladt stöbe den ærlige og Velb. Claus Daae til Raunstrup, Danmarks Raad, Befalingsmand paa Draxholm, Ofverst og Commissarius over Sielland, og hans Velb. Frue Ingeborg Parsbjerg, da de over Lehneth regierede. Aus dem Fewer bin ich geflossen, Felix Fuchs hat mich gegossen. Ao. 1629. Nykiöbing«. ²¹⁵ Kirkens største klokke, vægt 5 skippd. (793,6 kg). ³⁰ 1662 benyttedes den store klokke som slagklokke, ¹¹ hvilket den formentlig forblev indtil 1826, da hammeren til den store klokke istandsattes. ⁶⁸ Peder Smed betalt for en stang og apell(?), der gik fra kirkens værk, og som slog på klokken. Se fig. 70.

Tilsyneladende var der til stadighed problemer med klokken ophængning, 1663, 1667, 1679 og 1729 ²¹⁶ nedtages den, skaderne udbedres og klokken hænges op igen. Er muligvis den, der 1759 omtales som 12- klokken. ²⁶

Klokkerne istandsættes 1774 ²¹⁷ og 1783 nedtages og genophænges to af klokkerne, ²⁶ men herved opstår problemer - 1784 oplyses, at den store klokke ej kan ringes, og begge klokker omhænges derfor 1786. ³⁴ Omtales i inventariet 1827 som revnet, ³⁰ nedtages samme år ⁶⁸ og fragtes 1828, lige som den næststørste klokke († nr. 1), til København. ³⁰

3) Udateret, omtalt i 1750'erne som den fjerde klokke, ²¹⁵ men sikkert ældre, muligvis den mindste, uden indskrift. Sandsynligvis er det den, der omtales 1662 som den lille klokke hængende i lydhullet, ¹¹ formentlig et af tårnets glamhuller. 1670 betales Valentin Smed for at nedtage den lille klokke som hænger i gavlen, ²¹⁸ året efter, får Anders muremester betalt for at indmure et hjulnav til klokkestrengen i hvælvningen. Omtales første gang 1683 som ti-klokken. ³³ 1722 hænger ti-klokken givetvis fremdeles i glamhullet, dette år tages den ned, blokken den hænger i fastsættes i muren, hvorefter den igen ophænges. ²⁸ 1730 sættes en *†jernlænke* i ti-klokkens aksel, ²⁶ vel nok for at undgå slid på et vanligt reb (jfr. Røsnæs s. 1368). Efter århundredets midte bemærkes, at klokken længe har været ubrugelig og hænger således, at man ikke

kan komme til den. ¹⁶⁰ Nedtages 1776 og sendes, sammen med kirkens anden lille klokke († nr. 4) til omstøbning (jfr. klokke nr. 1) på kanonværket i Frederiksværk. ²⁶

4) Skænket 1680, med indskrift bevaret i afskrifter fra 1750'erne: »1680 in Aprili haver Dines Andersen Borgemester, Nicolai Cibs, Niels Andersen, Hans Jørgensen og Knud Dinesen Raadmænd og Morten Hansen Kirkeværger i Nyekiöbing ladet denne Klokke stöbe til Nyekiöbings Kirke. Soli Deo gloria.«. ²¹⁵ Omtales første gang 1683 som den nye klokke, ³³ fra 1722 som syv-klokken. ²⁸ 1730 fik denne, ligesom ti-klokken (jfr. † nr. 3), en *†jernlænke* påsat akslen, repareret 1756 af Lars Olesen Smed. ²⁶ 1763 beskrives den såkaldte syv-klokke som revnet og ubrugelig. ³³ Nedtages til omstøbning sammen med den mindste klokke (jfr. † nr. 3) 1776. ²⁶

†Slagklokker. I inventariet 1819 beskrives urværkets to små klokker indeni kirken, »...hængende en ved hver side af en liden urskive med viser, der ved hammeren røres til slag...«, ³⁰ nævnes sidste gang i inventariet 1823. ⁶⁸

Klokkestol (fig. 71), fra 1736, af pommersk fyr, til tre klokker. ²¹¹ Hos Thonnis Becher i København købtes dette år pommerske fyrrebjælker og gullandske dobbelte bjælker. ²⁶ 4 okt. genophængtes klokkerne i det nye klokkeværk. Allerede 1737, i forbindelse med ringning over salig Markgrevindens lig, sandsynligvis Sophie Christiane af Wolfstein (†1737), dronning So-

Fig. 70. Hammer til uret, bevaret ved klokke nr. 3. HSfot. 1995. - Hammer for clock, preserved near bell no. 3.

Fig. 71. Klokkestol af pommersk fyr fra 1736 med kirkens tre klokker (s. 3404). NE fot. 1994. - *Bell stock of Pomeranian pine, 1736, with the church's three bells.*

phie Magdalenes moder, repareredes og forstærkedes klokkeværket.³⁰ 1771 klagedes over, at klokkestolen, der ikke er gammel, allerede er grøn af fugt.²³ Dele af stolen istandsattes 1782.²⁶ For at lette ringningen byggedes 1865 et stort stillads under klokkerne.²⁴ Klokkestolen repareredes 1880⁶⁸ og forhøjedes over midten 1956 for at give plads til ringemaskine.

†*Klokkestol*, nedtaget 1736, da tømrrmester Peder Sorrensen betales for at nedtage de tre klokker og †stol.²¹¹ Diverse udgifter vidner om reparationer og stor slitage, specielt ved den store klokkes pander. 1673 var de sydligste fodstykker og stivere under klokkeværket ganske forrådnede²⁷ og 1663, 1679 samt 1729²¹⁹ fornyedes panderne.

GRAVMINDER

†*Epitafier*. 1) Fra 1619, over Morten Tuesen, †29. marts 1618, borgmester i Nykøbing, Grundtvigslægtens stamfader. 1758 oplyses, at epitafiet var et monument af træ med forgyldt billedhuggerarbejde,²²⁰ og herpå var et simpelt og efter de tiders poesi enfoldigt og velmenende rim.²²¹ Hang 1758 sandsynligvis på triumfvæg-

gens sydside, og stod 1832 op ad muren, formentlig samme sted.

2) 0.1670, over rådmand og tolder Christen Sørensen, død i Nykøbing 10. april 1659.¹¹ Født i Tranebjerg præstegård på Samsø, tidligere rådmand og tolder i Århus. Kom til Nykøbing, ved svenskernes indfald, hvor Gud bortkaldte ham

Fig. 72. (†)Gravsten over borgmester Morten Tuesen, †1618 (s. 3406). M. Mackeprang fot. 1907. - (†)Tombstone of Mayor Morten Tuesen, †1618.

10. april 1659. Sort marmortavle indsat i korets mur på højre side af altret.⁵⁹ 1670 modtog Zid-sel, salige Christen Sørensen, tilladelse fra borgmester og råd til at opsætte et monument i kirken oven over hendes salige mands grav, begravet 1659, formentlig i korgulvets sydøstlige hjørne, der ifølge begravelsesordeningen for Nykøbing fra 1683 var blandt de dyreste i kirken.²²²

3) 0.1737, over Peder Jensen Schaarup, en ung købmand heri byen, død en af de første dage af marts 1737. På hans egen begæring og betaling blev en sten med udhuggede forgyldte bogstaver indmuret i væggen oven over hans åbne murede grav (jfr. †nr. 2), enten på korets vestvæg, på nordsiden af korbuen, eller dets nordvæg, vestligst.²²³

4-5) 1758 oplyses, at der også findes to andre epitafier på væggen, som ej er af vigtighed.⁵⁹

†Mindetavle, dateret 7. marts 1779, over mor og barn, død henholdsvis o. 1775 i barselseng og 1779 i sit fjerde år. På tavlen var et langt beskrivende vers, der kendes i afskrift fra 1874. Af træ, med trekantgavl hvori var en spinkel pelikan, sortmalet med hvid skrift. Epitafiet hang 1874 i tårnet, men blev efter restaureringen 1880 lagt under orglet i kapellet. Nævnt 1889 lige op-hængt på orgelrummets østlige væg, sidst om-talt o. 1908.³⁵

Gravsten, fra 1800'ernes begyndelse, rødlig kalksten, 156x94 cm, uden spor af indskrift. I hjørnerne indfældede, hvide marmorrosetter, meget nedslidte, sml. Ugerløse og Onsbjerg (s. 355 og s. 2712 nr. 12). Genanvendt som tærskelsten foran våbenhuset, muligvis fra 1868, indtil 1956, ligger nu i gulvet vest for skibets vestligste pille.

(†)Gravsten (fig. 72), fra 1618, over borgmester i Nykøbing, Morten Tvesen, †29. marts 1618, og hustru Ingeborg Andersdatter.²²⁴ Rød kalksten med ortoceratitter, hvoraf kun et enkelt stykke er bevaret, fra stenens øverste del, dog ikke i fuld bredde, 47x121 cm. Tværskrift, delvis kendt i afskrift fra 1758,⁵⁹ og randskrift med fordybede versaler. Over randskriften er indhugget med versaler »Iob 19«. Randskriftens moraliserende vers: »Jeg ved at min frelser...« omgivet af rulleværk, brydes af hjørnecirkler med evangelistsymboler i relief, beslægtede med tilsvarende på gravsten i Slangstrup (DK. Frborg s. 2120 nr. 10), dog ses, i stedet for symbolernes navne, »SMT« for salig Morten Tvesen. 1908 var bevaret fire brudstykker af stenen, fundet i forskellige ejendomme i byen, slagtermester P. Brunchmanns gård og foran et hus i Lergravene, genbrugt som trappesten. Den ene er fremdeles i kirken, mens de tre øvrige er gået tabt, to, fra stenens langsider, målte hver ca.

120x35 cm, den tredje, fra dens midte, med tresidig afslutning foruden, havde målene 87x37 cm. 1758 lå stenen straks neden for koret, i gulvet under Tuesens epitafium (jfr. †nr. 1), kan eventuelt være solgt fra kirken 1835²⁷ eller ved auktionen 1880. Det bevarede stykke sad før 1956 på væggen ved siden af prædikestolen, nu i gulvet syd for stolen.

**Gravsten.* (Fig. 73) o. 1836, over Ane Larsen, født lensen, †29. august 1836, i sin alders 69. år. Hvid marmor med rosetter i hjørnerne, hvoraf tre er afbrudt, 44x34 cm, nu i syv brudstykker. Indskrift med fordybede versaler, nederst på stenen et opbyggeligt vers. 1957 skænket til Odsherreds Museum af Sofus Jensen. Odsherreds Museum (inv. nr. N 1043x3 A-G).

†*Gravsten.* Sten, der ifølge begravelsesanordningen fra 1683 var hjemfaldne til kirken efter 20 år, solgtes jævnligt på auktion.²²⁵ 1724 købte Hans Birch (jfr. lukket stol nr. 2) en sten, der blev lagt på salig Anne, Niels Larsens, grav på kirkegården,²⁸ og 1734 fornyede han Niels Larsens ligsten på kirkegården,²⁶ (dvs. formentlig betalte den fortsatte leje for gravstedet). Ligeledes genbrugtes tre store og to små sten, der, hjemfaldne til kirken, blev solgt 1726, de to små til Hans Birch og en af de store til Peter Bredal²⁸ (jfr. lysekrone nr. 3), og lagt, formentlig på deres slægtnings grave. Ved salg af ligsten fra kirkegården 1734 anskaffede Tønnes Roeskilde (jfr. dåbsfad nr. 1 og †tårnur nr. 1) sig på samme måde en sten til sin hustru grav.²⁶ Samtidigt betalte han for at opretholde faderens, Niels Tønnesen, og tre små søskendes grave. 1744 besværede han sig over, at kirken ville inddrage nogle af hans slægtnings sten, hvoraf en eller flere var ført til staden med skib.¹²⁵ Blandt disse var stenen over hans salige moder, Karen, sal. Niels (Tønnesen) Roeskildes, begravet 1722 syd for kirken.²⁸ For denne havde hendes børn givet et par voksllys til kirken. 1747 betalte han nok en gang for at bibeholde de fem ligsten, sidst 1753.²⁶

1801 hentede Violong Hansens enke ægte-
mandens gravsten i København.³⁴

†*Gravtræ.* Fra før 1663, da noget træ foran altret blev flyttet og gulvet efterjævnet med mursten.

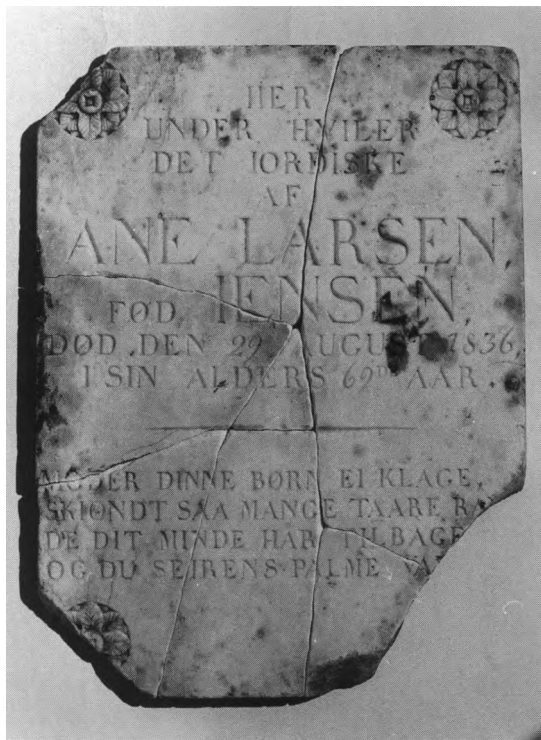

Fig. 73. *Gravsten over Ane Larsen, †1836 (s. 3407). Nu i Odsherreds Museum. NE fot. 1990. - *Tombstone of Ane Larsen, †1836.

†*Åbne murede begravelser.* 1) Før 1714 var i sakristiet en muret begravelse, hvor præsternes lig plejede at nedsættes.²²⁶ Pastor Arnold Hofgaard søgte om, på egen bekostning, at gøre begravelsesstedet tre alen bredere, til ham selv og hans hustru. Dette bevilgedes 1714, af biskop Worm og stiftsbefalingsmand Krabbe, hvis kirkens mur eller bygning ikke tog skade. 1744 ønskede pastor Hyphoff at overtage begravelsen heri. Hans kone (muligvis den første), en datter og en søn blev begravet her inden Hyphoff selv, til sidst ynkeligt fattig, afgik ved døden 2. aug. 1756 og blev lagt i graven.¹²⁵ Hans tredje hustru frasagde sig familiens gravsted 1761,¹⁶⁶ og 1806 oplystes, at graven siden Hyphoffs jordfæstelse, ikke havde været benyttet og skulle tillukkes.³³ Først 1812 blev den sløjfet og opfyldt.²⁶

2) Fra 1737, indrettet til købmand Peder Jensen Schaarup, der døde en af de første dage i marts 1737 (jfr. †epitafium nr. 3).²²⁷ Ved den arkæologiske undersøgelse af korgulvet 1956-57

viste det sig, at denne, den eneste murede begravelse i koret, var lagt i korets nordvestre hjørne, umiddelbart op mod de murede bænke. Gravkammeret, 247x188 cm, længderetning øst-vest, og mere end 1 m dybt, havde helstensvægge hovedsageligt af flensborgsten. Det havde været dækket af et fladt krydshvælv, hvoraf kun rester var bevaret i syd og øst. Kammerets vægge var kalkede. En udgravning blev ikke foretaget.

1737 oplystes, at den åbne, murede begravelse skulle indrettes i koret ud i jorden med tvende lemme over af brædder. 1752 repareredes den murede grav,¹⁶⁶ og 1756 fik lemmene nye kramper og maledes med blyfarve.²⁶ Schaarups grav omtales flere gange indtil 1806, da det besluttedes at tillukke også denne åbne begravelse.³³

Kirkegårdsmonumenter. 1) (Fig. 74) o. 1827, over distriktslæge Cornelius Lind, *25. jan. 1753, †5. marts 1825, og hustru Ingeborg Maria Lind, født Ache, *23. marts 1766, †2. marts 1827, opsat af deres børn. Stele af rød sandsten med indfældet indskriftplade af marmor med fordybede versaler med rester af sort bemaling. Derover en lille plade, ligeledes af marmor, med korslagte palmegrene. Sydøst for kirken, ved kirkegårdsmurens sydside.

2) 0.1858. Distriktslæge i Nykøbing i 28 år, Eiler Andreas Kongsted, *18. aug. 1790, †4. marts 1858. Grå sandsten med vedbendranke i relief, foroven marmorkors. Cirkulært indskriftfelt med fordybede versaler med rester af sort bemaling. På kirkegården, mellem kor og sydkapel. Seks sten af samme type, med vedbend og kors, alle fra 1870'erne, står langs vestre kirkegårdsmur.

3) 0.1861, over fire af Grundtvigslægtens sidste medlemmer i Nykøbing:²²⁸ De to brødre, urmagersvend Axel Christian Grundtvig, *15. april 1818, †10. okt. 1839, kort efter at have påbegyndt sit mesterstykke, og student Lauritz Peder Grundtvig *8 jan. 1822, †3. febr. 1840, samt deres forældre Karen Grundtvig, født

Fig. 74. Kirkegårdsmonument nr. 1 over Cornelius Lind, †1825 og Ingeborg Maria Lind, †1827 (s. 3408). LL fot. 1918. - Churchyard monument no. 1, marking the graves of Cornelius Lind, †1825, and Ingeborg Maria Lind, †1827.

Kjeldberg, †24. jan. 1858, efter 44 års lykkeligt ægteskab i en alder af 78 år, og købmand Morten Grundtvig, †15. dec. 1861 i sit 85 år. Rød sandstensplade med indskrift i fordybede versaler, nu sortmalede. Over indskriften en indfældet bikube af hvid marmor. Indmuret i kirkegårdsmuren nord for kirken, ud for koret.

KILDER OG HENVISNINGER.

RA. *Danske Kancelli*. D. 102a. Efterretninger om Købstederne og Amterne, indsendt i Henhold til Oversekretærens Skrivelse 6. april 1743. -

Rtk. 214.31. (B. (1660-79) IV; 2,15 2). Kommissionsakter vedk. overtilsyn ved kgl. slotte og gårde...I. Sjælland og Møn. læg: Bilag Dragsholm amt vedk. - LA. *Pastoratsarkivet. Nykøbing Sj.* - *Rørvig pastorat*. H. O. Kirkeinspektionens arkivalier, 1559-1856. - Kirkeergsk. for Rørvig kirke, 1645-72. - Indkomne breve mm. 1683, 1738-1817, div. år. - Nykøbing kirkes rgskbog 1730-1821. - Stolestadergsk. for Nykøbing kirke, 1685-1738, 1745-1827. - Nykøbing kirke. Konceptrgsk. 1767-1806, div. år. - *Stiftsøvrighedsarkivet*. Kirkesyn samt et brev fra biskop Worm. 1734. - Kommune sager. Nykøbing 1737-1818. - D. II. Nykøbing kirkes rgsk. 1737-1819, div. år, 1820-28, 1829-35, 1836-47, 1848-62, 1863-75, 1876-1883. - D. IV. Rgsk. for de under Sjællands Stiftsskri-vers Inspektion staaende Kirker. 1764-72.

KglBibl. Håndkriftsaml. Ledreborgske saml. 240, fol.

Lokalhist. arkiv, Nykøbing Sj. Rgskprotokol 1823-1908. - Stolestadebog for Nykøbing kirke 1836-67.

Ved embedet. Kirkeprotokol 1925-(81).

NM2. J. J. A. Worsaae 1872 (runer), K. Henry Petersen og J. B. Løffler 1874 (bygning, inventar og gravminder), Sophus Muller, 1880 (kalkmalerier), M. Mackeprang 1907-1908 (inventar), 1908 (Morten Tuesens gravsten), usign. og udat. (efter 1918, korbuekrucifiks), to usign. og udat. kladder (inventar), C. G. Schultz? 1929? (bygning), Egmont Lind 1944 (kalkmalerier), N.J. Termansen 1952 (korbuekrucifiks), Kirsten Weber-Andersen 1953 (inventar), Elna Møller 1957 (bygning), Rolf Graae 1957 (bygning, inventar og gravminder), Olaf Olsen 1960 (bygning, alterbord, vægbænke og begravelser i koret), Einar V. Jensen 1958 (alterbordsforside og lysekroneophæng), Elna Møller og H. Bender 1969 (lysearme, kirkeskib og gravminder), Rolf Graae 1977 (kalkmalerier), Mogens Larsen 1977 (kalkmalerier), Marie-Louise Jørgensen og Ulla Kjær 1981 (inventar og gravminder), Sissel F. Plathe 1995 (kalkmalerier og inventar). - Peter Zeeberg har været behjælpelig med oversættelsen af de latinske tekster. - Historisk indledning ved Aage Andersen, bygningsbeskrivelse ved Peter Kristiansen, kalkmalerier, inventar og gravminder ved Sissel F. Plathe. Redaktionen afsluttet 1995.

Tegninger. NM2. Vestgavl og præstedør, farvelagt opmåling ved J. B. Løffler 1874. - Akvarel af smedelysearm ved J. B. Løffler 1874. - To planer med indtegnede stolestader og prædikestol, usign. udat. (1878?). - Plan, facader og snit ved A. Clemmensen o. 1879. - Restaureringsforslag ved A. Clemmensen

o. 1880. - Plan ved C. G. Schultz 1929. - Opmåling af buefrise ved C. G. Schultz 1929. - Ligkapel ved Rolf Graae 1957(?) (tryk). Norddør, skitseopmåling ved Rolf Graae 1957. - Fire akvareller af fund i kor og skib og tegning af del af Morten Tuesens gravsten ved Peter Linde o. 1957. - Kor, udgravningsplan ved Rolf Graae og Holger Schmidt 1960. - *KglBibl.* 2°. Johan Gottfred Burman Becker: Tegninger af Danske Kirker, Monumenter, Døbefonter, Gravstene og andre mærkelige Alderdomslevninger. Interiør 1855, nordside 1855 og sydside efter 1868.

¹ DiplDan., DaRigBr. 3.rk. III, nr. 122. Det i Lunde-annalerne under 1289, jfr. Ellen Jørgensen, udg.: *Annales Danici Medii Ævi*, 1920, s. 127 og Erik Kroman, udg.: *Danmarks middelalderlige annaler*, 1980, s. 68, nævnte Nykøbing er allerede af ovennævnte udgivere identificeret med Nykøbing på Falster, jfr. også Kai Hørby: *Velstands krise og tusind baghold*, i Olaf Olsen (red.): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* bd. 5, 1989, s. 155-59. Arild Huitfeldts oplysning i *Danmarks Riges Krønike*, *Chronologia* II, 1601, s. 11 under 1290 kan ikke verificeres.

² Ole Strandgård: På sporet af det ældste Nykøbing, i alle tiders Odsherred 1988, s. 25-28. Jfr. note 5, specielt s. 8-10. Niels-Knud Liebgott, Jørgen Steen Jensen (red.): *Danmarks middelalderlige skattefund* ca. 1050- ca. 1550 bd. II, 1992, s. 42, nr. 105.

³ Erik Kroman, udg.: *Danmarks gamle Købstadlov-givning* III, 1955, s. 319, nr. 1.

⁴ RA. Kommissionsakter vedr. overtilsyn med kgl. slotte og gårde. I. Sjælland og Møn.

⁵ Jørgen Ganshorn: *Nykøbing på Sjælland - et bidrag til byens udviklingshistorie*, i *alle tiders Odsherred* 1991, s. 7-34.

⁶ Roskildebispens jordebog, s. 161.

⁷ Repert. nr. 1215.

⁸ Repert. nr. 7432. Se *ÅrbHolbæk* 1911, s. 135-36.

⁹ P.F. Suhm, udg.: *Samlinger til den danske Historie* II, 1, 1781, s. 132. *ActaPont.* VI, s. 438, nr. 4990. S. 2119.

¹⁰ *KancBrevb.* 1634. 12. juni og 3. juli.

¹¹ LA. *Pastoratsarkivet*. Kirkeinspektionens arkivalier. Rgsk. for Rørvig kirke 1645-72.

¹² Jfr. note 30. *Kronens Skøder* V, 130-131. Jfr. også note 31, specielt s. 4-8.

¹³ Jfr. note 31, specielt s. 6.

¹⁴ P.F. Suhm, udg.: *Samlinger til den danske Historie* II, 1, 1781, s. 132.

¹⁵ Jfr. noterne 28 og 107. RA. *DaKanc.* A 28. LA. *Sjællands bispearkiv*. Indkomne sager. Ods herred 1728-49, 1750-59. *Kronens Skøder* III, s. 262-263.

¹⁶ LA. *Holbæk amts Provsti*. Synsforretn. 1808-23.

¹⁷ Sognepræsten ved Nykøbing og Højby kirker, Hans Thoneby, meddeler 1755 i en beskrivelse af kirken, at den på dette tidspunkt ikke havde noget navn, men af gamle dokumenter kan det ses, at den har været konsekreret S. Anna, og altret blev kaldt Anna alter, jfr. note 122. Den første oplysning kan ikke verificeres.

¹⁸ Repert. nr. 10784.

¹⁹ G. Knudsen: Om Præstegaarden i Nykøbing, i ÅrbHolbæk 1911, s. 134-42.

²⁰ Af de 206 mønter var de 137 danske, fra kong Abels tid, o. 1250 til Frederik IX, 1 øre 1956. Næsten alle mellemliggende konger var repræsenteret. Desuden 40 mønter fra Mecklenborg, samt et stort udvalg af mønter fra nordtyske byer. NM6 fundprot. nr. 2519. Jørgen Steen Jensen: Mønter fra kirkegulvene i det gamle Holbæk amt, i ÅrbHolbæk 1976, s. 118f. Endvidere indgik 1972 tre mønter fra Erik Menveds tid, som skulle være fundet ved kirken 1930. NM6 fundprot. nr. 3214.

²¹ Jfr. noterne 24 og 68. Der udbetaltes 1882 en sum penge for planering af den nye kirkegård, som dog først blev taget i brug 1892.

²² Ved embedet. Kirkeprot. 1925-(81). (Udat. inventarium, form. 1928).

²³ LA. Stiftsøvrighedsarkivet. Kommune sager. Nykøbing 1760-96.

²⁴ LA. Stiftsøvrighedsarkivet. Nykøbing kirkes rgsk. 1848-83.

²⁵ Jfr. note 28. Fungerede som udgang til skolen. Hullet er dog senere blevet lukket, for passagen genåbnedes 1980, i forbindelse med indretningen af kirkekontor.

²⁶ LA. Pastoratsarkivet. Kirkeinspektionens arkivalier. Nykøbing kirkes Rgskbog 1730-1821.

²⁷ LA. Pastoratsarkivet. Kirkeinspektionens arkivalier. Korrespondance 1559-1789, 1790-1856.

²⁸ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerghsk. 1719-31. Rgsk. for kgl. kirker.

²⁹ LA. Stiftsøvrighedsarkivet. Kommune sager. Nykøbing 1737-59.

³⁰ LA. Stiftsøvrighedsarkivet. Nykøbing kirkes rgsk. 1737-1819 div. år, 1820-1847.

³¹ Jørgen Ganshorn: Om museumsbygningen i Nykøbing, i alle tiders Odsherred 1987.

³² Jfr. noterne 26 og 30.

³³ LA. Pastoratsarkivet. Kirkeinspektionens arkivalier. Indkomne breve mm. 1683, 1738-1817, div. år.

³⁴ LA. Pastoratsarkivet. Kirkeinspektionens arkivalier. Nykøbing kirke Konceptrgsk. 1767-1806 div. år.

³⁵ RA. Kultusmin. 1. D. Journalsager 1848-1916.

³⁶ Nichen sidder 65 cm over gulvet, måler 38 cm i højden, 28 cm i bredden og er 29 cm dyb.

³⁷ Nicherne sidder hhv. 57 og 60 cm over gulvet, 40 cm og 35 cm høje, 34 cm og 35 cm brede, samt 31 cm og 30 cm dybe.

³⁸ Stenmål: Skib, nedre dele 25½x13x8½ cm, 10 skifter = 97 cm. Skib, triumfgavl 27x13-14 x8-9 cm, 10 skifter = 102 cm. Kor, taggavl 28 x11x8-9 cm, 10 skifter = 110 cm.

³⁹ Et rundet led ses på Løfflers tegning fra 1874. Ifølge Elna Møller 1957, er dette rundede led afhugget af Andreas Clemmensen i forbindelse med tilmuringen 1880.

⁴⁰ Beskrevet af J.J.A. Worsaae ved besøg i kirken 11. juni 1872. Nu i NM2, inv.nr. D923. Teksten er ikke tydet.

⁴¹ Det midterste vindue måler indvendig 205 cm i højden og 46 cm i bredden. Lysningshøjden er 142 cm.

⁴² Vinduet måler indvendig 156 cm i højden og 61 cm i bredden. Lysningsmål 108x29 cm.

⁴³ Højden udgør mindst 270 cm, bredden 90 cm.

⁴⁴ Nicherne er ca. 45 cm brede, 55 cm høje og sidder 140 cm over gulvet.

⁴⁵ Hvælvet minder i sin form om hvælvene i Højby kirke, som er sat til slutningen af 1300'rne (s. 2128f).

⁴⁶ Denne form for trappegavle, med mange små tinner, er karakteristisk for tiden omkring 1400, sml. skibets taggavl på Højby kirke (s. 2129f).

⁴⁷ Stenmål 27x12,5x9 cm, 10 skifter = 104 cm.

⁴⁸ RA. C 52. 1697. Indb. om købstadskirkernes tilstand, jfr. også note 27.

⁴⁹ Skønt den arkitektoniske detaljering ikke tåler sammenligning, og der ingen sammenhæng er i tid, er den nærmeste parallel tårnet på S. Nicolai kirke i Køge (DK. Kbh. Amt s. 173f.), med forbilleder i Pommern, formentlig i kraft af byens status som søkøbstad.

⁵⁰ LA. Skippinge og Ods hrdr.s provsti: 1824-36, 1831-44, 1844-1861, 1862-75. Synsforretningsprot.

⁵¹ Den manglende blænding i den yderste kamtak, den højtliggende fodlinie, samt de vandret faldede blændinger udgør en meget karakteristisk gavltypen i store dele af det nordvestlige Sjælland.

⁵² Stenmål 26-27x12,5-14x9 cm. 10 skifter = 105 cm. Fugningen er omhyggeligt udført, indtrykket foroven.

⁵³ Bl.a. tårngavlne på Strø kirke (DK. Frborg. s. 1484f). Se også Peter Kristiansen: En gruppe nord-sjællandske blændingsgavle, i Bygningsarkæologiske Studier 1986, s. 21-29.

⁵⁴ Nicherne sidder mellem 55 og 60 cm over gulvet og varierer i højden fra 287 cm i vestvæggen til ca. 360 cm i syd- og østvæggen.

⁵⁵ Stenmål 29x13½x8½-9 cm, 10 skifter = 109 cm.

⁵⁶ Jfr. note 27 samt opmålinger før restaurering.

⁵⁷ Nicherne sidder 40 cm over gulvet, 55 cm høje, 63 cm brede og 40 cm dybe.

⁵⁸ Ca. 60 cm bred. Toppen af stikket sidder 162 cm over gulvet.

Fig. 75. Skibets gamle vestgavl, jfr. fig. 10. M. Maceprang fot. 1918. - *The former west gable of the nave.*

⁵⁹ LA. bispearkivet. 1758-59 Hist. efterretn. til Hofm-Fund.

⁶⁰ Jfr. noterne 26 og 28.

⁶¹ Jfr. noterne 24, 27 og 50.

⁶² Jfr. noterne 26 og 30.

⁶³ Jfr. note 24. Jfr. f.eks. Århus Domkirke, DK. Århus s. 337.

⁶⁴ Typen kendes i Holbæk amt fra kirkerne i Butterup (s. 64), Svinninge (s. 716), Særslev (s. 1694f.) og Tveje Merløse (s. 2973), samt det nærliggende Næsholm Voldsted (Ods hrd.).

⁶⁵ LA. Stiftsovrighedsarkivet. Kirkesyn samt et brev fra biskop Worm. 1734.

⁶⁶ Jfr. noterne 27 og 50.

⁶⁷ Jfr. note 28. Endvidere blev der forbrugt 300 mursten til smeltegruben og blyet blev smeltet over 12 læs brænde.

⁶⁸ Lokalhistorisk arkiv, Nykøbing Sj. Rgskprot. 1823-1908. Nykøbing kirke.

⁶⁹ Nykøbing og Rørvig sognes Kirkehilsen. April 1958.

⁷⁰ Nykøbing og Rørvig sognes Kirkehilsen. Juni 1961.

⁷¹ Ialt 71 fragmenter af rudeglas. NM2, inv.nr. D224/1957-D225/1957. Se endvidere Olaf Olsen: Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark, NMArb. 1958.

⁷² Den ret usædvanlige måde, hvorpå blomsternes kronblade og blade snor sig om stænglerne kan også

iagttages på hvælvdekorationen i S. Birgittes kapel i Roskilde Domkirke (DK. Kbh. Amt s. 1602 med fig. 278) og i S. Marie kloster i Helsingør (Danske Kalkmalerier bd. 6, s. 137f.), dog uden nærmere stilistisk sammenhæng.

⁷³ Umiddelbart er det svært at afgøre, om det er djævelen eller en vildmand. Hvis det er djævelen, mangler han bl.a. horn i panden, ansigter eller masker på kroppen og hov eller fuglefod. Kun hele figurens mørke farve og ansigtets profil indikerer det onde. Et analogt tilfælde ses i Højby, her dog en kvinde (s. 2147 med fig. 34).

⁷⁴ Af Sophus Muller gengivet som: »Et tuam ipsius animā pertrās(ibit) gla(diu??) Ut (rev)elentur ex multis cordilus cogitationes.« Formentlig er bogstaverne i parentes Sophus Mullers supplerings af teksten, nemlig (ibit) og den svært læselige (diu?? muligvis diuen). Da disse tilskrivninger ikke stemmer overens med Vulgata formodes en forkert tolkning. I teksten citeret efter Vulgata.

⁷⁵ Olaf Hellyvik formodede, at det var Jomfru Maria med barnet, men da den unge moder oftest er gengivet som jomfru med utildækket hår, er det næppe sandsynligt.

⁷⁶ Se Karl Kunstle: Ikonographie der christlichen Kunst, Freiburg im Breisgau 1928, s. 642f. Emnet er også behandlet af Ulla Haastrup, red. Danske Kalkmalerier bd. 5, s. 15, 44f. og bd. 6, s. 34, 43 og 52f.

⁷⁷ Sognepræst E. Kragh-Schwartz: Nykøbing Kirkes restaurering i tekst og billeder, i Nykøbing og Rørvig sogns Kirkehilsen, juni 1957, s. 4.

⁷⁸ Der kendes flere dommedagsfremstillinger med Kristus i mandorla og Maria knælende fra Isefjordsværkstedet, i Holbæk amt i Sdr. Asmindrup (s. 187), Tuse (s. 600) og Mørkøv (s. 785), dog tilsyneladende ingen steder i korets østhvælv.

⁷⁹ Indleveret til NM 1957, inv. nr. D214/1957-D223/1957; stjern af brændt ler, fragment af halvmåneformet messingbeslag, to knappenåle af messing, to snøremaller af sølv, fragment af firsidet jernspænde, fragment af messingknap, tre glasperler, spillebrik af træ (tårn?), metalslagger. Derudover flere genstande på Odsherreds Museum, bl.a. fingerbøl, alle genstande registreret under inv. nr. OHM 1425.

O. Olsen, Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark i NMArb. 1958, s. 17f. specielt s. 28.

⁸⁰ S. 636, 717 med fig. 7-8, s. 1424 med fig. 18 og s. 1747 med fig. 42.

⁸¹ I indb. 1907, tilføjelser til herredsbeskrivelsen 1907-08, er noteret, at efter det søndre felts sidste ord var malet: «NVM: 21», nok en fejllæsning for IVM: 21, (4. Mos., 21,9), der kan skelnes på et fotografi, sandsynligvis samtidigt med indberetningen.

⁸² Sammenstillingen af de tre motiver kendes fra Lucas Cranachs Wittenberg-alter fra 1547, jfr. Sigrid Christie: Tema og program i den gammellutherske

Fig. 76a-c. Alterbordsforsidens felter, sml. fig. 29. Abraham ofrer Isak, Opstandelsen og Kobberslangen i ørkenen, maleri fra o. 1650, efter restaurering 1957 (s. 3372). Ejnar V. Jensen fot. 1957. - Panels of the altar frontal, cf. fig. 29. *The Sacrifice of Isaac, the Resurrection and the Brazen Serpent in the Desert*, painting c. 1650.

ikonografi, i Fra Sankt Olav til Martin Luther, Oslo 1975, s. 207, fig. 2. Tilsvarende program, men med Kristus på korset i midterfeltet, ofte gengivet i ældre luthersk billedkunst, er malet i Svinninge, Tømmerrup og Bregninge, alle fra o. 1580, mens den samtidige forside i Kundby har Opstandelsen og Noli me tangere i stedet for Korsfæstelsen og Kobberslangen. Sammenstillingen kendes fra Biblia pauperum, jfr. Sigrid Christie: Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800, bd. 1, Oslo 1973, s. 163.

⁸³ Se Georg Garde: Danske silkebroderede lærredsdugge fra 16. og 17. århundrede. Med særlig henblik på de grafiske forbilleder, 1961, s. 248, 285. Den i teksten omtalte Liber Genesis fra 1616 i KglBibl. er p.t. forlagt, men stikket findes i Kobberstiksamlingsens ukomplette serie.

⁸⁴ Garde s. 246. Merian kopierer, med små ændringer, Crispin de Pas den ældre og den yngre.

⁸⁵ Garde s. 235-236. Begge findes på KglBibl. Nic. Helduaderus, *Historiarum Sacrum Encolpodion*, 1634.

⁸⁶ Jfr. note 22. Denne fortegnelse over kirkens løsøre er ikke dateret, men skrevet på kirkeprotokollens første sider, påbegyndt 1925, og indeholder årstal frem til 1927. Oplysninger om genstandes placering og anskaffelsestidspunkt er i flere tilfælde i strid med informationer andet steds, eksempelvis optræder her flere inventardele, der fra 1918 var deponeret på Odsherreds Museum. Vi må derfor formode, at denne inventarieliste delvis er en afskrift af en tidligere med talrige senere tilføjelser, men uden kritisk vurdering.

⁸⁷ Odsherreds Museum, (inv. nr. 1219B-C): »Laant fra Kirken:.....2 Stk. af det gamle Alter?.....«

⁸⁸ Jfr. noterne 33 og 173.

⁸⁹ Jfr. noterne 24 og 68.

⁹⁰ I rapporten omtalt som blå smalte, hvilket ikke er sandsynligt, da dette farvestof først senere bliver benyttet, mere sandsynligt azurit.

⁹¹ Odsherreds Museum (inv. nr. 1219). Jfr. avisartikel i Holbæk Amtstidende, 20. juli 1946.

⁹² Jfr. noterne 26 og 30.

⁹³ Jfr. noterne 24 og 68.

⁹⁴ Jfr. noterne 30 og 50. Året forinden havde man bemærket, at altertavlen med et maleri behøvede restaurering, jfr. note 27.

⁹⁵ Maleriet udlånt til særudstilling på Sorø Museum 1992. Udstillingskatalog; 1792 Lucie Ingemann, f. Mandix 1992 - mennesket og maleren -, kat. nr. 56.

⁹⁶ Mynster: Visitatsdagbøger. Bd 2, s. 82.

⁹⁷ Jfr. note 68. Ved denne anledning må mere end det rundbuede maleri være taget ud af tavlen, da det nye maleri både er højere og næsten dobbelt så bredt som det tidligere. Formodentlig er man blevet nødt til både at udtage postamentmaleriet og muligvis to med motiver overmalede oprindelige skriftfelter, hvoraf kun det ene er bevaret.

⁹⁸ Jfr. noterne 24 og 68.

⁹⁹ Jfr. noterne 24 og 68.

¹⁰⁰ Jfr. noterne 22 og 24.

¹⁰¹ Jfr. note 11. Det praktiske blev betroet Nicolai Gips Raadmand, der af kirken fik udbetalt 21 dl. 6 sk.

¹⁰² Jfr. noterne 23 og 26.

¹⁰³ Af Mackeprang 1907 læst som C el. G og I el. J over 61.

¹⁰⁴ Venligst oplyst af mag. art. Hanne Frøsig Dalgaard. Max Heöden: Handwörterbuch der Textilkunde, Stuttgart 1904, s. 223f.

¹⁰⁵ Jfr. note 27. Giveren må i mellemtiden være afgået ved døden, da han her omtales som salig.

¹⁰⁶ Odssherreds Museum, uden nr.

¹⁰⁷ LA. Bispearkivet. Ods h. 1728-1820.

¹⁰⁸ Registrering af navnestempler gennem 100 år for arbejder af ædle metaller 1893-1993. Ædelmetalkontrollen 1993, s. 10.

¹⁰⁹ Den tilladte minimumslødhed for sølv ifølge »Lov angaaende Stempling af Arbejder, forfærdigede af Guld eller Sølv« af 5. april 1888. Se Laurits Grün: Danske Guld- og Sølvsmedes Stempler og Mærker, 1943, s. 12.

¹¹⁰ Kalken, 20 cm høj, er under bunden stemplet Just, 93 %, 508901, disken, tv. 16 cm, under bunden stemplet Just, Danmark, 2540, støbt tin og 97%, mens oblatæskan, højde 4,5 cm, tv. 9 cm, cylindrisk med svagt hvelvet låg, er stemplet Just, Danmark, 93% Tin og 2660.

¹¹¹ Jfr. noterne 30, 33 og 68.

¹¹² Bendt Gammeltoft-Hansen: Den nordiske kirkeklokkes historie - fra Hedeby til forstadskirke -, i Arv og Eje 1983-84, s. 47.

¹¹³ Jfr. note 151, specielt s. 116.

¹¹⁴ Jfr. Mackeprang: Døbefonte s. 2, 382, 412, dateret til overgangstiden.

¹¹⁵ Sammenlignet med andre eksportfonte adskiller Nykøbingfonten sig ved at have vulsten nederst på skaftet, hvilket må skyldes en senere opbygning. Jfr. Mackeprang: Døbefonte s. 379f.

¹¹⁶ Jfr. noterne 24 og 68.

¹¹⁷ Jfr. note 26. Et messingfad optræder i inventarierne første gang 1730. 1752 gav Madam Tønder to damaskhåndklæder til dåben.

¹¹⁸ Broder til Marie Nielsdatter Roeskilde, giver af lysekronen nr. 3.

¹¹⁹ LA. Nykøbing-Rørvig B. 1676-1860. Sognepræstens korrespondance mm.

¹²⁰ Jfr. noterne 24 og 68.

¹²¹ De to evangelister blev stjålet fra kirken sommeren 1971, kopieret efter foto af billedskærer Thorvald Petersen i Odense og genopstillet marts 1973. Breve ved embedet.

¹²² KglBibl. Håndskrifter. Ledreborgske saml. 240, fol.

¹²³ Jfr. noterne 26 og 30.

¹²⁴ Jfr. note 30. Overslag året før, jfr. note 27.

¹²⁵ LA. Stiftsøvrighedsarkivet. Kommune sager. Nykøbing 1737-59 og LA. bispearkivet. Ods hrd. 1728-1820.

¹²⁶ Jfr. noterne 26 og 107.

¹²⁷ LA. Pastoratsarkivet. Kirkeinspektionens arkiva-

lier. Stolestadergsk. Nykøbing kirke. 1685-1738, 1745-1827.

¹²⁸ 1827 oplyses, at stolen med tre sæder udfør den øverste pille, mellem nr. 2 og 3, var uden nummer, og i stol nr. 7, ud for den midterste pille, var 2 sæder, jfr. note 127.

¹²⁹ Jfr. noterne 27 og 30.

¹³⁰ LA. Pastoratsarkivet Kirkeinspektionens arkivalier. Nykøbing kirke 1767-1806, div. år.

¹³¹ Jfr. note 127 og Stolestadebog for Nykøbing Sj. kirke, 1836-67. Lokalhist. arkiv, Nykøbing Sj. Gennem hele perioden synes der at være flere pladser end beboere i byen, hvorved et variabelt antal sæder, både dyre og billige, står ledige. Se i øvrigt om byens indbyggertal og økonomiske vilkår, jfr. note 5, specielt s. 16-20.

¹³² Jfr. note 27. Ifølge stolestadeanordning 26. marts 1698.

¹³³ Formentlig en sammenblanding af Arild Huitfeldt og Herman Juel.

¹³⁴ F. L. Grundtvig: Den grundtvigske Slægts Oprindelse, i Den danske Højskole, 4. Aarg., 1904, s. 233-256, specielt s. 239 og 243.

¹³⁵ Også denne stol havde tidligere været arvelig, hørende til Jens Jørgensens gård, nok en søn af omtalte Jørgen Mortensen.

¹³⁶ Jfr. note 34. Fortegnelse over Njekiöbings Kirkes Stole og Stolestader for 1801, 1805.

¹³⁷ Jfr. note 130.

¹³⁸ 1801 var 14 ud af 36 stader i kapellet udlejet, i 1805 kun 6 stader.

¹³⁹ Stolestadebog for Nykøbing Sj. kirke, 1836-67. Lokalhist. arkiv, Nykøbing Sj.

¹⁴⁰ Jfr. note 127. Tilsyneladende er der her ikke blevet bygget en lukket stol, da den ikke nævnes senere.

¹⁴¹ Jfr. note 26 og 125, i sidstnævnte kilde skrives hans navn Cornet Milandt.

¹⁴² Jfr. noterne 30 og 127.

¹⁴³ Jfr. note 34. Fortegnelse over Njekiöbing Kirkes Stole og Stolestader 1801, 1805, derudover Stolestadebog, 1836-67, jfr. note 139.

¹⁴⁴ Jfr. noterne 30 og 127.

¹⁴⁵ Jfr. noterne 30 og 127. Aschlund er i sidstnævnte kilde omtalt som kammerråd.

¹⁴⁶ Jfr. noterne 23, 33 og 127. Mantix tilbød at betale halvdelen af omkostningerne ved stolens opførelse, 20 rdl.

¹⁴⁷ Jfr. noterne 30 og 127.

¹⁴⁸ Stolestadebog for Nykøbing Sj. kirke, 1836-67. Lokalhist. arkiv, Nykøbing Sj.

¹⁴⁹ Jfr. note 27. 6 stk. gode låse med nøgler købes 1834. I inventariet 1880, jfr. note 24, udgår 7 nøgler, da kirken ikke længere har stole med døre.

¹⁵⁰ Kaptajn Holstein, der betalte skiferpladen til alterudsmykningen 1880, havde et stade heri 1860-67.

¹⁵¹ Skriftestoles udformning og brug se Erik Skov:

Fig. 77. Detalje af korbuekrucifiks (s. 3373) inden restaurering, sml. fig. 30. Ældre foto i NM2. - *Detail of the chancel arch crucifix prior to restoration, cf fig. 30.*

Skriftemål og Skriftestol, i Kirkens bygning og brug, studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 109-124.

¹⁵² Jfr. note 151.

¹⁵³ Jfr. note 125. Som baggrund for ønske om to skriftestole skal bemærkes, at Hyphoff ordineredes sognepræst i Nykøbing Sjælland 1722, blev senere stiftspræst og 1748 provst. Allerede 1692 og 1696 omtales en kapellan (jfr. kapellanens $\dagger$ stol) og 1730 var der en (unavngiven) kapellan i embedet, jfr. note 26, men tilsyneladende er det først, efter at Hyphoff er blevet provst 1748, at der 1750 blev behov for to skriftestole, en til provsten, den anden til kapellanen, der i et brev fra Rosendahl, hedder Hr. Thaarup. Wiberg: Præstehist. nævner ingen kapellan, men embedet må imidlertid have eksisteret, både inden reformationen (jfr. historik) og efter, i det mindste mellem o. 1690 og 1750, da kapellanen nævnes i kilderne.

¹⁵⁴ Anders Petersen: Sjællands Stifts Degnehistorie, 1899, fotografisk genoptryk 1991, s. 74 fortæller om stridighederne mellem provst Hyphoff, kapellanen og degnen Rosendahl.

¹⁵⁵ Peder Hersleb er biskop over Sjælland stift 1737-1757, men fra 1748 får han adjungeret sin svigersøn, Ludvig Harboe, der 1757 bliver hans efterfølger i embedet.

¹⁵⁶ Jfr. noterne 26 og 30.

¹⁵⁷ Muligvis svarende til Kisserup (DK. Kbh. Amt s. 870).

¹⁵⁸ Jfr. note 155.

¹⁵⁹ Jfr. noterne 27 og 30.

¹⁶⁰ NM2. Håndskriftsaml. Indb. vedr. Sjælland til Thurah og Hofman. 1755 og 1773. I—II.

¹⁶¹ Jfr. noterne 59 og 160.

¹⁶² F. L. Grundtvig: Den grundtvigske Slægts Oprindelse, i Den danske Højskole, 4. Aarg., 1904, s. 233-256, specielt s. 239.

¹⁶³ Jfr. note 24. Nykøbing skole fik 1843 nye og bedre forhold, se også note 31, specielt s. 4-8.

¹⁶⁴ Jfr. note 24. I dette inventarium omtales skibet og kapellet som selve kirken.

¹⁶⁵ Holbæk Amts Venstreblad 11. nov. 1978.

¹⁶⁶ Jfr. noterne 26 og 30.

¹⁶⁷ Jfr. noterne 22 og 24.

¹⁶⁸ LA. Stiftsøvrighedsarkivet D.IV. Rgsk. for de under Sjællands Stiftsskriveres Inspektion staaende Kirker. 1764-72.

¹⁶⁹ Orgel- og instrumentbyggeren Johan Christian Gronenberg (født o. 1750 i Danzig, $\dagger$ 1826 i København) havde øjensynlig ikke tidligere bygget noget orgel på egen hånd, eftersom hans referencer udelukkende skriver sig til reparationsarbejder; man har ikke kendskab til andre orgler fra hans værksted. Jfr. Dorthe Falcon Møller: Danske Instrumentbyggere 1770-1850, 1983, s. 163f., 312, 316.

¹⁷⁰ Jfr. note 24. 1850 belægges overtasterne med hvidt træ.

¹⁷¹ Veller: drejelige, endehængslede stokke eller stænger, der indgår i orglets mekaniske anlæg; en serie veller, f.eks. én for hver af klaviaturets toner, kan samles i en stabil rammeanordning, kaldet vellerammen.

¹⁷² Jfr. note 173. Prisen for orgel og pulpitur var 780 rdl.

¹⁷³ LA. Stiftsøvrighedsarkivet. Kommune sager. Nykøbing 1797-1818.

¹⁷⁴ Jfr. note 173, bilag hertil.

¹⁷⁵ Burman Beckers skitse er dateret 27. juni 1855, dvs. efter pulpiturombygningen 1835. Skitsen er på flere punkter fejlagtig, og den kan ikke betragtes som noget sikkert vidnesbyrd om facadeudformningen.

¹⁷⁶ Jfr. note 173. Pulpituret var 7 alen bredt og 5 alen dybt; jfr. note 30, ved væggen optog det dog en bredde på 9 alen, velsagtens på grund af trappen. Orglet synes at have været rigeligt dimensioneret i forhold til stemmernes antal og art. 1827 foreslås det, med det formål at skaffe mere dagslys til kirkerummet, at beskære orglet (dvs. orgelfacaden?), der »synes større end nødvendigt«.

¹⁷⁷ Jfr. note 173. Bælghuset var af brædder. Jfr. note 33. Pulpituret, rækværket og trappen, der lige som malerarbejdet hørte under Gronenbergs entreprise,

udførtes af den stedlige tømrer Christian Lochen.

¹⁷⁸ Spor i murværket synes at vise, at pulpituret var anbragt ca. 3 alen over gulvet.

¹⁷⁹ Opmåling ved A. Clemmensen 1878. Vinduet bag orglet var afblændet. I forbindelse med omdannelsen blev pulpituret antagelig anbragt lavere, ca. 2½ alen over gulvniveau.

¹⁸⁰ En bælgplacering på kirkeloftet kan udelukkes, da hvælvingen ikke bærer spor efter en gennembrydning til vindkanalen. Placeringen ved kirkegulvet har åbenbart været problematisk, eftersom bælgene i perioden 1837-1860 måtte udskiftes én gang (1855) og reparerer ni gange, jfr. noterne 24 og 30.

¹⁸¹ Jfr. note 24. En del af piberne måtte ved denne lejlighed reparerer i lodningerne, hvilket tyder på at Gronenbergs pibemagerarbejde ikke har været fuldt professionelt.

¹⁸² Organist- og Kantorembederne, 1. udg. 1906.

¹⁸³ Erhvervsarkivet. I. Starup & Søns arkiv.

¹⁸⁴ Erhvervsarkivet. I. Starup & Søns arkiv. I sin iver for at få orglet moderniseret gav kirkens organist, Jens Jensen Kjær, en livfuld skildring af dets tilstand: »Kan Arbejdet fremskyndes? Bælgene stønner og hvæser som en lungesyg Ko, Mekanikken rasler som jeg ved ikke hvad, og Stemningen er ganske hen i Vejret«.

¹⁸⁵ Erhvervsarkivet. I. Starup & Søns arkiv. 1929 foretog I. Starup & Søn en grundig reparation af instrumentet.

¹⁸⁶ Erhvervsarkivet. I. Starup & Søns arkiv. Organist- og Kantorembederne, 5. udg. 1953. Orgelbyggeren begrundede den klanglige omdannelse således: »Samtidig med Orgelets Istandsættelse tillader jeg mig at

foreslaa, at Stemmernes Disposition ændres i Overensstemmelse med de Krav, man nu til Dags stiller til et Kirkeorgel. I Aarene omkring Aarhundredskiftet gik man, til dels som en Følge af de forbedrede tekniske Virkemidler, bort fra de gennem Aarhundreder hævdvundne Principper for Orgelbygningskunsten, og man fik da det saakaldte »Orkesterorgel.« I de sidste 10-15 Aar er imidlertid de [sid]ste Instrumenter, der var byggede eller udvidede med de nye Orkesterstemmer, ført tilbage til den gamle Form, og det vil derfor være urigtigt og, ihvert Fald fra min Side, uforsvarligt, ikke at foretage en Omdisponering af Stemmerne, idet enkelte af disse absolut ikke hører hjemme i et sundt disponeret Orgel.«

¹⁸⁷ LA. Kongelige bygningsinspektører: Albert Jensen 1902-12. VI B. Kirkeministeriet. Kirker og præstegårde. pk. 116. Jfr. også note 24. Gelænderet med drejede og stukne balustre leveredes af snedker Fred. Larsen. 1908 foresloges det at flytte balustraden foran sangkoret ca. 9' frem.

¹⁸⁸ Orglet er senere blevet opsplittet med henblik på genanvendelse i andre sammenhænge. Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.

¹⁸⁹ Tage Christiansen: Hof-billedhuggerinden fra Nyrup i Odsherred. Foran Hundredaarsdagen for Nielsine Petersens Fødsel, i Det skønne Odsherred, 1952, s. 29-30.

¹⁹⁰ Jfr. noterne 50 og 68.

¹⁹¹ F. L. Grundtvig: Den grundtvigske Slægts Oprindelse, i Den danske Højskole, 4. Aarg., 1904, s. 233-256, specielt s. 235.

¹⁹² Jfr. noterne 50 og 68.

¹⁹³ Muligvis søster til Tønnes Nielsen Roeskild, giver af dåbsfad nr. 1.

¹⁹⁴ Jfr. noterne 50 og 68.

¹⁹⁵ Bau und Kunstdenkmäler der Freien und Hansestadt Lübeck, 1928, IV, 597, nr. 7 og SvK. Uppland, bd. V, (88) s. 557, fig. 494. Typen findes også, i tre varianter, i Schiffergesellschaft i Lübeck.

¹⁹⁶ DK. Kbh. Amt s. 225, DK. Frborg. s. 2398, DK. Præstø s. 886.

¹⁹⁷ F. L. Grundtvig: Den grundtvigske Slægts Oprindelse, i Den danske Højskole, 4. Aarg., 1904, s. 233-256, specielt s. 234f.

¹⁹⁸ Jfr. Sigurd Erixon: Massing, Lund, optryk 1978, s. 148.

¹⁹⁹ Venligst oplyst af arkitekt Jes Kroman, Kirkeministeriets konsulent i kirkeskibe, og tidl. kirkeværge Anders Faartoft, Nykøbing.

²⁰⁰ Jfr. Henningsen: Kirkeskibe, s. 69f.

²¹¹¹ Jfr. noterne 22, 24 og 35.

²⁰² Jfr. noterne 27 og 28.

²⁰³ Jfr. noterne 26, 30 og 125.

²⁰⁴ Jfr. noterne 23 og 27.

²⁰⁵ Byfoged, postmester, vejer og måler i Nykøbing.

Fig. 78. Detalje fra sygekalk, graveret 1676 og uidentificeret stempel, sammenskrivet WA (s. 3379). LL fot. 1981. - Detail of chalice for the Sick, showing engraved 1676, an unidentified mark, and ligature WA.

²⁰⁶ Jfr. noterne 26 og 34.

²⁰⁷ Nyrop, C.: Om Danmarks Kirkeklokker og deres Støbere, 1882, s. 132.

²⁰⁸ Jfr. noterne 22, 26 og 125.

²⁰⁹ Nyrop, C.: s. 135.

²¹⁰ Jfr. noterne 30 og 68. Den totale udgift i forbindelse med den nye klokke var på 570 rbd. og 11 sk., inkl. nedtagning, transport begge veje og ophængning.

²¹¹ LA. Stiftsøvrighedsarkivet. Kommune sager. Ods og Skippinge hrdr. 1731-1820.

²¹² Jfr. noterne 122 og 226.

²¹³ Transskription fra 1700'ernes midte: »Alpha Z O gudu(?) dE(?) Z H(?)o a rex CHP veni cu pace Amen.«

²¹⁴ Jfr. noterne 30 og 68.

²¹⁵ Jfr. noterne 59, 122 og 226.

²¹⁶ Jfr. noterne 11, 27 og 28. 1663 og 1667 blev arbejdet udført af henholdsvis Erich Bøcher i Wiig, Jens Erichsen i Wiig og Valentin Smed i Nykøbing.

²¹⁷ Jfr. note 27. 1774 holdtes licitation over klokkernes reparation. Som mindstbydende, 38 rdl., fik smed Christian Jacobsen, borger i Nykøbing, arbejdet. Jfr. note 23. Samme år indkom et underbud, fra smed Benth Olsen i samarbejde med møller og tømmermand Thule Michelsen. Jfr. note 27. Arbejdet blev overdraget til de sidstnævnte for 37 rdl., med ansvarlighed for arbejdet i 20 år.

²¹⁸ Jfr. note 11. Navnet skrives her Wallentin Smed.

²¹⁹ Jfr. noterne 11, 27 og 28.

²²⁰ Jfr. noterne 59 og 119.

²²¹ Suppleret fra F. L. Grundtvig: Den grundtvigske Slægts Oprindelse, i Den danske Højskole. 4. Aarg, 1904, s. 233f. »Her under denne Kolde Steen hviler mit døde legem og been; thi Gud det saa for alle monne lave, at de schulle døde, og legges i Grave. Du fromme Læser tæench herpaa, som gaar her frem, og paa Graven staar, at døde følger dig, hvor du gaar, hvad heller du vaager, sover eller staar. Tre børn for mig, i Glæden jeg fandt: Gud give min Hustrue og 5 børn for sandt. Gudelig at leve, Christelig at døde, saa Komer De salig af denne Öe: Gud give os her at tæenche sligt 1619.«

²²² En Begravelses-Anordning for Nykøbing 1683, i ÅrbHolbæk 1907, s. 108f.

²²³ Jfr. noterne 26, 30 og 211.

²²⁴ F. L. Grundtvig: Den grundtvigske Slægts Oprindelse, i Den danske Højskole. 4. Aarg, 1904, s. 242.

²²⁵ En Begravelses-Anordning for Nykøbing 1683, i ÅrbHolbæk, 1907, s. 111.

²²⁶ LA. Stiftsprovstearkivet. Herredsbog for Ods hrd. 1615-1808.

²²⁷ Jfr. noterne 26, 30 og 211.

²²⁸ Sophus Jensen: De sidste Grundtvigers Gravplade paa Nykøbing Kirkegaard, i ÅrbHolbæk, 1947, s. 128-130.

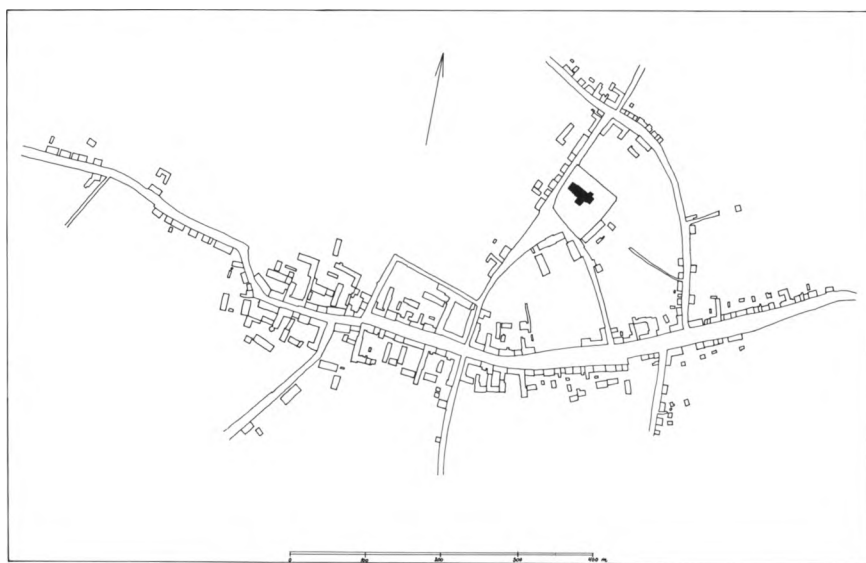

Fig. 79. Byplan. Efter Berggreens kort 1866, rettet frem til 1894. 1:10.000. Peter Kristiansen 1995. - Town plan.